

Evaluation of Article 608 bis of the Islamic Penal Code (Proposed Bill by the Islamic Consultative Assembly)

Mohsen Sharifi¹

1. Assistant Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Shiraz University, Shiraz, Iran.

Email: Mohsen.sharifi@shirazu.ac.ir

A B S T R A C T

From the perspective of social justice, ethnic, religious, and sectarian diversity should not be perceived as a threat to territorial security but rather as an opportunity for collective flourishing and balanced national development through constructive intercultural engagement. Nevertheless, in Iran - as in other nations - national identities and sacred symbols have occasionally been subjected to defamation by natural or legal persons, whether due to ideological absolutism or under the guise of free expression. Such acts have provoked profound offense among domestic, national, and at times global audiences, inflaming intergroup tensions and public sentiment. Within Iran's penal system, criminalization and punitive measures, as articulated in both general and specific legal provisions, have been instituted out of necessity to safeguard the underlying values of

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/jlr.2024.401633.2363

Received:
3 October 2023

Accepted:
12 February 2024

Published:
6 July 2025

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

these protected phenomena. The most recent legislative initiative in this domain is a bill proposed by members of the Islamic Consultative Assembly, designated as Article 608 bis of the Islamic Penal Code (Ta'zirāt). This raises a critical jurisprudential question: To what extent does the substance of this provision substantively address the lacunae in the penal dimensions of this issue? Employing a descriptive-analytical methodology with a doctrinal legal research approach, this study finds that the proposed Article demonstrates both strengths and deficiencies. Positively, it advances the legal framework by conditioning the actus reus of insult upon demonstrable harm to protected categories (e.g., ethnicities, religions) and mandating proportionate complementary punishments. However, it remains vulnerable to substantive critique in several respects: (1) its silence regarding the denigration of recognized non-Islamic faiths where intended to incite social unrest; (2) the absence of explicit recognition of legal persons' capacity to commit such offenses; and (3) an incomplete sanctions regime - particularly the failure to codify objective and offense-specific aggravating circumstances for sentencing. These omissions undermine the provision's potential efficacy as a deterrent and its alignment with broader principles of legal precision and equity.

Keywords: Insult, Ethnicity, Religion, Sect, Elements of Crime, Guarantee of Criminal Execution.

Funding:

The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Mohsen Sharifi: Conceptualization, Methodology, Formal Analysis, Investigation, Resources.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Sharifi, Mohsen. "Evaluation of Article 608 bis of the Islamic Penal Code (Proposed Bill by the Islamic Consultative Assembly)". *Journal of Legal Research*, 24, no. 62 (July 6, 2025), 249-280.

Extended Abstract

Minorities, as segments of society distinguished by distinct national, ethnic, racial, religious, or cultural characteristics, are particularly vulnerable to discrimination, humiliation, and hate crimes. This article focuses on insults as a subset of such offenses, which constitute intentional acts motivated by the perpetrator's prejudice or animus toward the victim's protected characteristics, such as race, ethnicity, or religion. Given the profound psychological and emotional harm inflicted on victims, a robust criminal policy must impose stringent accountability on perpetrators. From the perspective of social justice, such diversity should be viewed not as a threat to national security but as a catalyst for collective growth and balanced development through constructive engagement. Nevertheless, in Iran - as elsewhere - national identities and sacred values are frequently insulted by natural or legal persons, whether through ideological hegemony or under the pretense of free expression, resulting in widespread offense that resonates domestically and internationally. Iran's penal system has historically criminalized such conduct through general and special provisions to safeguard these protected values. The most recent legislative initiative, proposed by the Islamic Consultative Assembly, is Article 608 bis of the Islamic Penal Code. The justification for this provision rests on the principle of public interest, which mandates the rejection of ethnic, religious, and cultural intolerance. Consistent with this principle, no individual may be deprived of fundamental rights - such as the freedom to practice religious or ethnic customs - on the basis of immutable traits like race or language. This rule advances the preservation of societal cohesion by preventing state endorsement of any single ideology. However, such protections do not negate individual autonomy; rather, they ensure the freedom of expression within the bounds of respect for the rights of others. This study evaluates the provision's efficacy in addressing gaps in the penal framework. Employing a descriptive-analytical methodology and doctrinal research, it finds that while the proposed article makes notable advances - such as conditioning the *actus reus* of insult on demonstrable harm and prescribing mandatory supplementary punishments - it suffers from critical flaws:

1. **Classification Error:** Insults targeting ethnicities or religions, despite their threat to public order, are categorized as crimes against individuals rather than societal interests.
2. **Jurisdictional Limitations:** The inefficacy of enforcement stems partly from constitutional constraints, particularly the narrow jurisdiction of juries in adjudicating crimes involving public sentiment. Under Article 168 of the Constitution, judges - not juries - determine whether conduct constitutes an

insult or its impact on public opinion.

3. Ambiguity in Mens Rea: The omission of specific intent (*dolus specialis*), despite the requirement under Article 144 of the Islamic Penal Code to establish "public hatred," renders the provision legally inconsistent.

4. Inadequate Aggravating Circumstances: The provision neglects contextual factors that exacerbate harm, such as perpetration in media spaces, public assemblies, or sacred settings, or exploitation of official titles.

5. Ambiguity Regarding Legal Persons: The failure to use the term "any person" creates ambiguity about the liability of legal entities, contrary to the general provision of the article.

6. Disproportionate Penalties: The prescribed sixth-degree fine or seventh-degree imprisonment fails to reflect the gravity of such offenses in public perception or deter systemic desecration of protected symbols.

7. Gaps in Protecting Non-Islamic Faiths: The insult provision's silence on intent to incite chaos against non-Islamic religions forces reliance on inadequate deterrents.

ارزیابی ماده ۶۰۸ مکرر قانون مجازات اسلامی (طرح پیشنهادی مجلس شورای اسلامی)

محسن شریفی^۱

۱. استادیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

Mohsen.sharifi@shirazu.ac.ir

چکیده:

از منظر عدالت اجتماعی، تنوع اقوام، ادیان و مذاهب، نه تهدیدی برای امنیت سرزمینی که فرصتی برای بالندگی گروه‌ها و توسعه متوازن ملی از رهگذر میان‌کنش‌های سازنده بین آنها است. با وجود این، در ایران مشابه دیگر کشورها، هویت‌های ملی و مقدسات گاه از سوی اشخاص حقیقی و حقوقی به سبب تمامیت‌خواهی یا در پوشش آزادی بیان، آماج هتک حرمت قرار گرفته و باعث جریحه‌دار شدن احساسات و افکار عمومی درون قومی، میهنی و گاه جهانی می‌شوند. در نظام کیفری ما، جرم‌انگاری‌ها و کیفرگذاری‌های تجلی‌یافته در مقرره‌های عام و خاص، از باب ضرورت و به هدف صیانت از ارزش‌های نهفته در پدیده‌های یاد شده بوده است. واپسین اقدام انجام‌شده در این زمینه، طرحی است که از جانب نمایندگان مجلس شورای اسلامی تحت عنوان ماده (۶۰۸) مکرر قانون مجازات اسلامی (تعزیرات) تهیه و تقدیم این نهاد شده است. اکنون این پرسش مطرح می‌شود که محتوای ماده مزبور تا چه حد غنی و رفع‌کننده خلأهای

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/jlr.2024.401633.2363

تاریخ دریافت:

۱۱ مهر ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۲۳ بهمن ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:

۱۵ تیر ۱۴۰۴

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهشهای حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهشهای حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

مربوط به وجه‌های کیفری این موضوع است؟ یافته‌های این پژوهش که روش آن توصیفی - تحلیلی و ابزار گردآوری مطالبش کتابخانه‌ای است، نشان می‌دهد که روند در پیش گرفته‌شده، از جهت‌هایی نظیر مقید به نتیجه نمودن رکن مادی جرم اهانت به مصداق‌های بالا و تعیین مجازات تکمیلی اجباری متناسب، بسزا و از جنبه‌هایی مانند سکوت در قبال خوار شمردن مذهب‌های معتبر غیراسلامی به قصد آشوب اجتماعی، پرهیز از تصریح به اهلیت شخص حقوقی در ارتکاب این رفتار و تعیین ناکامل نظام ضمانت اجراها به‌خصوص عدم پیش‌بینی کیفیت‌های مشدده عینی و اختصاصی مجازات فاعل، درخور نقد است.

کلیدواژه‌ها:

توهین، قومیت، دین، مذهب، رکن‌های جرم، ضمانت اجراهای کیفری.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

محسن شریفی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

شریفی، محسن. «ارزیابی ماده ۶۰۸ مکرر قانون مجازات اسلامی (طرح پیشنهادی مجلس شورای اسلامی)». مجله پژوهش‌های حقوقی، ۲۴، ش. ۶۲ (۱۵ تیر ۱۴۰۴)، ۲۴۹-۲۸۰.

مقدمه

اقلیت یا همان گروهی از افراد جامعه که حداقل دارای یکی از ویژگی‌های خاص ملی، قومی، نژادی، مذهبی یا فرهنگی بوده و خواهان حفظ باورها و مرام‌های خویش هستند، در همه کشورها از جمله در قلمرو ایران مستعد قرار گرفتن در معرض اشکال مختلف تبعیض، استخفاف و به‌طور کلی جرایم ناشی از نفرت از سوی برخی هستند. این جرایم و به‌طور مشخص توهین، موضوع بحث این نوشتار، مربوط به رفتارهای عمدی‌ای است که سرچشمه در پیش‌داوری، تعصب یا انزجار مرتکب نسبت به یک یا مجموعه‌ای از خصوصیت‌های بزه‌دیدگان خاص نظیر رنگ، نژاد، قومیت و مذهبشان دارد.^۱ پدیده مذمومی که به‌صراحت از سوی خداوند با عبارت‌های مختلف تقیح و منع شده است. از جمله: «یا ایها الذین آمنوا لایسخر قوم من قوم عسی أن تَکُونُوا خیراً مِنْهُمْ»^۲ یا «وَلَا تَسُبُّوا الَّذِینَ یَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فِیْسُبُّوا اللَّهَ عَدُوًّا بُعِیدٌ عِلْمٌ»^۳. به این ترتیب، روش است که وقتی دشنام به مشرکین برنتابیده شده است، به طریق اولی تمسخر آموزه‌های دینی و قومی بخش‌های کمتر جامعه که در عین داشتن تفاوت‌های مورد احترام شریعت مبین اسلام و قانون اساسی، مشترکاتی نیز با مسلمانان و بخش بیشینه جامعه دارند، روا دانسته نیست. به هر روی، از آنجا که چالش‌های روحی و عاطفی قربانیان این پدیده، عدیده و عمیق است، منطقی است که در پرتو یک سیاست کیفری بایسته، مسئولیت اخلاقی سنگینی متوجه فاعلان آن باشد. تعریف‌های ناظر به توهین، متنوع و ذکر همه آنها در این مجال ناممکن است. با وجود این، در بیانی موجز می‌توان آن را کاربرد کلام یا کتابت یا کردار یا اشاره صریح مغایر با شئون و حیثیت قربانی به قضاوت عرف دانست. گونه ساده این پدیده، متوجه افرادی عادی و گونه مشدد آن، معطوف به امور مقدس، قابلیت‌های قومی یا متأثر از شیوه ارتکاب و یا برگرفته از جایگاه داخلی یا بین‌المللی مخاطب است.^۴ به‌رغم ابهام‌ها درباره مفهوم قومیت^۵ نیز می‌توان آن را مشتمل بر گروهی از انسان‌ها دانست که با خصیصه‌های بنیادی همچون زبان، آداب، رسوم و میراث تاریخی، جایگاه خود را از دیگر توده‌های

۱. مجید قورچی بیگی و محمد رضائیان کوچی، «تحلیلی بر بایسته‌های سیاست کیفری بزه‌دیده مدار در جرایم ناشی از نفرت»، پژوهش حقوق کیفری، ۹، ۳۲ (۱۳۹۹)، ۲۱۳-۲۴۴.

۲. سوره حجرات، آیه ۱۱: «ای کسانی که ایمان آوردید، نباید گروهی از شما گروه دیگر را استهزا کند، شاید آنان بهتر از اینان باشند».

۳. سوره انعام، آیه ۱۰۸: «و آنهایی را که جز خدا می‌خوانند دشنام مدهید که آنها از روی دشمنی [و] نادانی خدا را دشنام خواهند داد».

۴. حسین میرمحمد صادقی، جرایم علیه شخصیت معنوی اشخاص (تهران: نشر میزان، ۱۴۰۱)، ۱۳.

اجتماعی برخوردار از یگانگی نژادی متمایز کرده و به تثبیت رسانده‌اند.^۶ اقلیت‌های قومی هم تعلق به یک جمعیت کوچک سکنی‌گزیده درون جامعه‌ای بزرگ و دارنده اصل و نسبِ همانند، محفوظ‌های مشابه، گذشته تاریخی - فرهنگی همسان و نمادهای مشترک دارند.^۷ ترک‌ها، کردها، لرها، بلوچ‌ها، ترکمن‌ها و عرب‌ها از جمله مشهورترین قوم‌هایی‌اند که با تخصیص سی و هشت درصد جمعیت کشور ایران به خود^۸، هویت تاریخی درخور توجهی دارند.

صرف‌نظر از تلقی‌های مختلف درباره مفهوم دین می‌توان گفت که آن، مجموعه عقیده‌ها، قاعده‌های اخلاقی و مقرره‌های ناظر به اداره امور جامعه و پرورش انسان‌ها است؛ چندان‌که در صورت عاری از نقص بودن، همچون اسلام و آموزه‌های نابش برحق، وگرنه باطل یا التقاطی است.^۹ به یک تعبیر، این نهاد طیفی از رهنمودهای عملی و اخلاقی ارائه‌شده از جانب خداوند خطاب به بشر از طریق پیامبران برگزیده‌اش به‌منظور تضمین سعادت دنیوی و اخروی اوست.^{۱۰} اما مذهب، سیستمی اجتماعی - فرهنگی مأخوذ از اندیشه‌ها، کردارها، متون، عبادتگاه‌ها و الگوها و در مجموع، یک مکتب فکری درون دینی است. از این رو، رابطه این دو نهاد، عموم و خصوص مطلق است و دومی ذیل اولی قرار می‌گیرد. در بین مذهب‌های اسلامی، شیعه و سنی که البته هر یک نیز مشتمل بر فرقه‌ها و مثنی‌های متعدد است، شاخص‌ترین هستند.^{۱۱}

تقیب هر شکل اهانت به بنیادهای ارزشی و اجتماعی مورد اشاره، از هر سو ناپسند است. از بُعد بین‌المللی، ماده (۱۳) کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر، هرگونه تحریک منجر به کینه ملی، نژادی یا مذهبی را شایسته جرم‌انگاری دانسته است.^{۱۲} همین‌طور، ماده (۱۸) میثاق بین‌المللی حقوق مدنی

۶. تقی دشتی، «مفهوم‌شناسی قومیت و اقلیت قومی به‌عنوان عنصری از جامعه سیاسی (به همراه شاخص‌های علمی برای تشخیص میزان و شدت قومیت)»، فصلنامه تحقیقات سیاسی و بین‌المللی، ۳، ۹ (۱۳۹۰)، ۱۴۴.

۷. ابوتراب طالبی و علی کریم‌زاده، «هویت خواهی و منازعه قومی»، فصلنامه آفاق امنیت، ۱۱، ۳۹ (۱۳۹۷)، ۶۸.

۸. مرکز آمار ایران. سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۷، قابل دسترسی در: https://amar.org.ir/Portals/0/Files/fulltext/1397/N_Salnameh_97.pdf

۹. عبدالله جوادی آملی، انتظار بشر از دین (قم: نشر اسراء، ۱۳۸۰)، ۱۲.

۱۰. محمدحسین طباطبایی، شیعه در اسلام (قم: نشر بوستان، ۱۳۹۶)، ۴۱.

۱۱. ناصر مکارم شیرازی، انگیزه پیدایش مذاهب (قم: انتشارات هدف، ۱۳۸۷)، ۸.

۱۲. این موافقت‌نامه به تاریخ ۲۲ نوامبر ۱۹۶۹ در شهر سن‌خوزه کاستاریکا میان دولت‌های آمریکایی حاصل و در جولای ۱۹۷۸ اجرایی شد. گفتنی است که ایالات متحده آمریکا با وجود امضای آن در سال ۱۹۷۷، تاکنون به تصویبش نرسانده است. برای جزئیات بیشتر نک: محمد ستایش پور، «تأملی حقوقی بر نظام آمریکایی حقوق بشر»، تحقیقات حقوقی معاهده، ۲، ۳ (۱۳۹۷)، ۵۵-۷۳.

و سیاسی، از آزادی فکر، وجدان، مذهب و حق والدین و سرپرستان قانونی در تأمین آموزش مذهبی و اخلاقی کودکان موافق با باورهای دینی خود جانب‌داری کرده است.^{۱۳} تأکید ماده‌های (۴) و (۵) کنوانسیون بین‌المللی رفع هرگونه تبعیض نژادی نیز بر ضرورت بردباری مذهبی، همزیستی مسالمت‌آمیز جهان‌بینی‌های مختلف، حرمت نژاد، رنگ، ملیت یا قومیت و تکلیف دولت‌های عضو به تنظیم سازکارهای تضمین‌کننده این مفهوم‌ها است.^{۱۴} رویکرد صریح‌تر اعلامیه حقوق بشر اسلامی در ماده (۱۲) که اتخاذ و هر نوع هجمه به مقدسات، کرامات انبیا، برانگیختن احساسات قومی و مذهبی و ایجاد هرگونه حس تبعیض نژادی را منع کرده است.^{۱۵} بدین‌گونه، تبعیض نژادی به سبب بروز رفتار متفاوت در شرایط مشابه نسبت به گروه خاص، نژاد معین یا دین و ملیت متفاوت و در کل، عدم پاسداشت حق برابری افراد، کرامت انسانی، عقیده سیاسی، وضع اجتماعی و تعلقات قومی ناروا و از همین رو، به‌موجب سندهای بین‌المللی، یکی از جنایت‌های بین‌المللی محسوب می‌شود. این مهم، پس از سکوت پراشتقاق سندهای تأسیسی دیوان‌های نظامی بین‌المللی نورنبرگ و توکیو، برای بار نخست در سال ۱۹۷۳ هم‌زمان با تصویب کنوانسیون بین‌المللی منع و مجازات آپارتاید^{۱۶} مورد تأکید و رویه غیرانسانی برگرفته از سیاست‌ها و خط‌مشی‌های تبعیض‌آمیز، در جرگه کنش‌های ناقض حقوق فراپومی و مغایر با هدف‌های مندرج در منشور سازمان ملل متحد قرار گرفت. الزام دولت‌های عضو نیز از این حیث، پیگرد و محاکمه بزه‌کاران این قضیه، چه در قامت مباشر و چه در کسوت محرک و معاون، ذیل صلاحیت جهانی قرار دارد.^{۱۷}

۱۳. سند مزبور در تاریخ ۱۶ دسامبر ۱۹۶۶ از سوی مجمع عمومی سازمان ملل تصویب و سه ماه پس از تودیع (۲۳ مارس ۱۹۷۶) بر اساس ماده (۴۹) اجرایی شد. نک: حسین مهرپور، نظام بین‌المللی حقوق بشر، چاپ هشتم (تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۹۷)، ۵.

۱۴. مجمع عمومی سازمان ملل متحد در ۲۱ دسامبر ۱۹۶۵ این کنوانسیون را در قالب یک مقدمه و بیست و پنج ماده به تصویب رساند. طبق ماده (۱) این سند - که در تاریخ ۴ ژانویه ۱۹۶۹ اجرایی شد - تبعیض نژادی عبارت است از هر قسم تمایز، محرومیت، محدودیت یا امتیاز بر اساس رنگ، نسل، ریشه نژادی یا ملی. نک: حسین مهرپور، حقوق بشر در اسناد بین‌المللی و موضع جمهوری اسلامی ایران، چاپ سوم (تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۹۵)، ۳۳.

۱۵. این التفات مربوط به نوزدهمین کنفرانس وزرای امور خارجه کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی در قاهره و تصویب سومین اعلامیه مربوط به حقوق بشر اسلامی در سال ۱۹۹۰ است. جهت نقد و بررسی این سند نک: وحید کوثری، علی مشهدی و مهسا سلمان نوری، «نقدی بر اعلامیه ۱۹۹۰ قاهره پیرامون حقوق بشر در اسلام: خلأ مبانی یا سایه سنگین الگوی غربی»، مطالعات حقوق بشر اسلامی، ۸، ۱۶ (۱۳۹۸)، ۵۷-۷۴.

16. International Convention on the Suppression and Punishment of the Crime of Apartheid

۱۷. ابوالفتح خالقی، حقوق بین‌المللی کیفری اختصاصی (تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۴)، ۱۲۴-۱۲۹.

از منظر آموزه‌های اخلاقی و دینی، از جمله هدف‌های ریشه‌ای پیامبران عظام، تأمین کرامت انسانی و عدالت اجتماعی برای کلیه افراد، گروه‌ها و نحله‌های فکری و اعتقادی بوده است. رسالت این برگزیدگان جز در تبلور حقوق اقلیت در تعامل با هم و در ارتباط با حاکمیت مطلوب تکمیل نمی‌گردید. انعکاس این رویکرد، سنت پیامبر اسلام (ص) به‌خصوص در مدینه پس از برپایی دولت است که پس از فائق آمدن بر دشمن و آمادگی اکثریت مسلمان جامعه به تبعیت از فرمان‌ها و منویات ایشان، در چهارچوب پیمان‌های مسالمت‌آمیز حقوق اقلیت^{۱۸} غیرمسلمان را پاس داشته و لزوم رعایت آن را به صاحبش زنده‌نهار مستمر می‌دادند.^{۱۹} تاریخ دلالت بر این دارد که توده‌های اقلیت آن زمان به‌گونه‌ای با آزادی در جامعه زندگی می‌کردند که نه‌فقط به مصداق آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ»^{۲۰} مجبور به کنار نهادن آیین و سنت‌های خود از جمله شرب خمر - جز در مقام تظاهر به آن^{۲۱} - نبودند که در مواقعی به انگیزه به چالش کشیدن پیامبر در حضور مسلمانان با او مناظره و بحث می‌کردند.^{۲۲} مبنای اعتقادی این اسوه حسنه، پابندی آن حضرت به عهد و پیمان با مخالفان «افو بالعقود»^{۲۳}، اهتمام به عدالت و قرار ندادن خصومت با افکار متقابل به‌عنوان یک اصل «وَلَا يَجْرِمُكُمْ شَتَائِنُ قَوْمٍ عَلَى الْاِتِّعَادِ»^{۲۴}، التفات به کرامت انسانی «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ»^{۲۵}، اصل دعوت و ترغیب دیگران به پذیرش اسلام «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ»^{۲۶}

۱۸. این واژه در اصل، وارداتی و نفوذ کرده در فرهنگ کنونی ما است؛ وگرنه اسلام به هیچ گروهی از افراد جامعه به دیده اقلیت ننگریسته و همواره از گروهی که امروز متصف به صفت شده‌اند، با تعبیرهایی مانند اهل کتاب، اهل ذمه و معاهد نام می‌برد. نک: محمدحسین طباطبایی، المیزان، جلد چهارم، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی (قم: دفتر انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۹۶)، ۱۳۳.

۱۹. عبدالملک ابن هشام، السیره النبویه (بیروت، دارالمعرفه، [بی‌تا])، ۳۱۹.

۲۰. سوره بقره، آیه ۲۵۶.

۲۱. وضع ماده (۲۸۶) قانون مجازات اسلامی نیز بر همین مبنا بوده است.

۲۲. محسن رحیمی، مجید شایگان فرد و عباس شیخ‌الاسلامی، «رویکرد حقوق کیفری ایران به آزادی عقیده و مذهب»، حقوقی دادگستری، ۸۷، ۱۲۳ (۱۴۰۲)، ۱۲۳؛ روح‌الله شریعتی، «حقوق اقلیت‌ها در حکومت نبوی»، فصلنامه علوم سیاسی، ۹، ۳۵ (۱۳۸۵)، ۱۲۳.

۲۳. سوره مائده، آیه ۷.

۲۴. سوره مائده، آیه ۸: «هرگز دشمنی موجب رفتار ناعادلانه با آنها نشود. عدالت پیشه کنید که این امر، نزدیک‌تر به تقوی است».

۲۵. سوره اسراء، آیه ۷۰.

۲۶. سوره نحل، آیه ۱۲۵: «مردم را با گفتار حکیمانه و موعظه نیک به راه پروردگار دعوت نما و با ایشان به وجه نیکو مجادله کن».

و اصل تألیف قلوب «وَأَلَفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلَفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ أَلَفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ»^{۲۷} است. این رویه در منش امامان معصوم هم جاری بوده است. چنان که حضرت امیر (ع) به هدف شکل‌گیری حکمرانی بایسته در تمام قلمرو تحت رهبری خویش، خطاب به مالک اشتر بر مهربانی با همگان حتی آنان که برادران دینی او نیستند، تنها به این دلیل که در خلقت شبیه به اویند، سفارش می‌کند.^{۲۸}

از حیث حقوق موضوعه، قانون اساسی^{۲۹} به‌عنوان سند بالادستی، تمامی مردم ایران از هر قوم و قبیله را بهره‌مند از حقوق برابر پنداشته و مؤلفه‌هایی مثل رنگ، زبان و نژاد را سبب برتری افراد ندانسته است. همچنین، اقلیت‌های دینی - مذهبی را در حدود قانون، مجاز در احوال شخصیه و انجام مراسم دینی خود اعلام کرده است.^{۳۰}

قانون‌های پایین‌دستی در صیانت از این احکام، رفتارهای غیراخلاقی مبتنی بر نفرت از جمله توهین به پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه و آله و سلم، هر یک از انبیای عظام الهی، هر تن از ائمه معصومین علیهم‌السلام، فاطمه زهرا سلام‌الله‌علیها و به‌طور کلی مقدسات اسلامی را توصیف جزایی کرده‌اند (ماده ۲۶ قانون مطبوعات مصوب ۱۳۶۴ اصلاحی ۱۳۷۹، ماده‌های ۵۱۳ و ۲۶۲ قانون مجازات اسلامی، به ترتیب مصوب ۱۳۷۵ و ۱۳۹۲).

با این همه، متون قانونی موجود، نسبت به قومیت‌ها، مقدسات دیگر شریعت‌ها و مذهب‌های مورد اشاره قانون اساسی عاری از صراحت هستند و همین امر موجب الحاق ماده (۶۰۸) مکرر به قانون مجازات اسلامی در سال ۱۳۹۹ و تعیین کیفر برای توهین به این قسم امور شده است. بر این مبنا، در این نوشته کوشیده شده تا با تحلیل جرم موضوع این ماده از حیث رکن‌های تشکیل‌دهنده، ضمانت اجراهای در نظر گرفته‌شده و مرجع رسیدگی، به این پرسش پاسخ دهد که رویکرد اخیر تا چه میزان از مطلوبیت برخوردار و خلأهای پیشین را مرتفع کرده است؟ برای نیل به این مقصود، انطباق رفتار موضوع

۲۷. سوره انفال، آیه ۶۳.

۲۸. نهج‌البلایه، نامه ۵۳: «وَأَشْعُرُ قَلْبَكَ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِيَّةِ وَالْمَحَبَّةَ لَهُمْ وَاللُّطْفَ بِهِمْ، وَلَا تَكُونَنَّ عَلَيْهِمْ سَبْعًا ضَارِبًا تَنْتَنِمُ أَكْلَهُمْ، فَإِنَّهُمْ صِنْفَانِ: إِمَّا أَحَدُكَ فِي الدِّينِ وَإِمَّا نَظِيرُكَ فِي الْخَلْقِ، يَفْزُطُ مِنْهُمْ الزَّلَلُ وَتَعْرِضُ لَهُمُ الْعِلَالُ وَ يُوْتِي عَلَى أَيْدِيهِمْ فِي الْعُمْدِ وَالْخَطَا، فَأَعْطِهِمْ مِنْ عَفْوِكَ وَصَفْحِكَ مِثْلَ الَّذِي تُحِبُّ وَتَرْضَى أَنْ يُعْطِيَكَ اللَّهُ مِنْ عَفْوِهِ وَصَفْحِهِ، فَإِنَّكَ فَوْقَهُمْ وَوَالِي الْأَمْرِ عَلَيْكَ فَوْقَكَ وَاللَّهُ فَوْقَ مَنْ وَلَاكَ وَقَدْ اسْتَكْفَاكَ أَمْرُهُمْ وَابْتَلَاكَ بِهِمْ».

۲۹. اصل‌های پانزدهم و نوزدهم.

۳۰. اصل سیزدهم.

این مصوبه با رفتارهای مشابه موضوع چند حکم دیگر از قانون بالا نیز از نظر دور نمانده است. بدین ترتیب، ساختار پژوهش این گونه است که در بند نخست، تبیین توهین مندرج در ماده بالا از جهت‌های پیش‌گفته و در بندهای دوم تا چهارم، تطبیق این ماده با ماده‌های (۶۰۸)، (۴۹۹) مکرر و (۵۱۳) قانون مجازات اسلامی در دستور کار قرار گرفته است.

۱- مبنای وضع ماده (۶۰۸) مکرر قانون مجازات اسلامی

جرم‌انگاری، فرایندی است که به موجب آن، دولت رفتاری را ممنوع یا انجام آن را ضروری می‌سازد و در قبال نقض آن، به ضمانت اجراهای کیفری و در رأس همه به مجازات متوسل می‌شود. نقطه آغاز این جریان، به رسمیت شناختن برخی رویه‌ها و فعالیت‌ها به منزله یک مشکل فراگیر و بغرنج است. در این مفهوم، جرم، محصول و برساخت اجتماعی و ثمره تعامل‌ها میان کنشگرانی است که قدرت پروراندن نگرانی‌ها و دغدغه‌های عمومی به شهروندان و اقناع آنها برای پذیرش یک سری محدودیت‌ها را دارند. از مهم‌ترین توجیه‌ها برای مداخله حقوق کیفری در تنظیم مناسبات میان اشخاص و ایجاد هر نوع تنگنا در حقوق و آزادی آنها، می‌تواند و بلکه باید، ورود خسران مادی یا روحی و عاطفی از طریق برخی رفتارها به منافع اساسی افراد، جامعه و گروه‌ها و عدم تکافوی سازکارهای غیرکیفری در پیشگیری از آن باشد. پس در فرایند منتهی به اعلام ممنوعیت فعل یا ترک فعلی خاص و تعیین ضمانت اجرای کیفری برای نقض این دستور، باید عنصر تعدی و تجاوز و به تعبیری اصل ضرر تعیین‌کننده و مشروح مذاکره‌های کمیسیون‌ها و نشست‌های عمومی مجلس حکایت از آن کند.^{۳۱} اصل مزبور که از وجهی سلبی برخوردار است و افراد را به اجتناب از انجام کاری زیان‌آور در حق دیگران اجبار می‌کند، نقطه مقابل سایر اصل‌هایی است که به عکس، آنها را به اجرای فعل‌های درخور و بیشینه‌کننده خوشبختی هرکس

۳۱. طبق متن آن: «توهین مفید تحقیر نسبت به گروه‌های شکل‌یافته بر اساس ملیت ایرانی، نژاد، رنگ پوست، قومیت، زبان، گویش، جنسیت و ادیان و مذاهب مصرح در قانون اساسی که در قلمرو جمهوری اسلامی سکونت دارند، به هر شیوه‌ای ممنوع است و مرتکبین، متناسب با میزان اثرگذاری در ایجاد نفرت عمومی نسبت به گروه‌های پیش‌گفته، به جزای نقدی درجه شش یا حبس درجه هفت و انتشار حکم محکومیت قطعی به همراه دو مجازات تکمیلی دیگر تا مدت چهار سال از جمله مجازات‌های الف) منع از عضویت در احزاب و گروه‌ها و دسته‌های سیاسی یا اجتماعی، ب) الزام به خدمات عمومی، ج) توقیف وسایل ارتکاب جرم یا رسانه یا مؤسسه دخیل در ارتکاب جرم، د) منع از اشتغال به شغل، حرفه یا کار معین، ه) منع از اقامت در محل یا محل‌های معین محکوم می‌شوند.

۳۲. سپیده میرمجیدی و دیگران، «تحلیل برساخت‌گرایانه فرایند جرم‌انگاری در ایران بر اساس نظریه واقعیت اجتماعی جرم»، پژوهش حقوق کیفری، ۴، ۱۴ (۱۳۹۴)، ۱۶۹-۱۷۰.

مبنای یادشده، به‌درستی در جعل ماده (۶۰۸) مکرر قانون مجازات اسلامی، وجهه همت قانونگذار قرار گرفته و به سبب توجه به عنصر نفرت، منجر به اتخاذ سیاست جنایی واکنشی افتراقی به هدف حمایت کیفری حداکثری از قربانیان مستقیم و غیرمستقیم کردارها و گفتارهای وهن‌آمیز متعاقب آن شده است؛ چراکه از مجرای این کنش جنایی نسبت به بنیان‌های مذهبی و فرهنگ‌های قومی، ظهور سه سطح از بزه‌دیدگی اجتناب‌ناپذیر است. نخست، رنجش خاطر شخص مخاطب است که بدون واسطه آماج این رفتار قرار می‌گیرد. سپس، گروه اقلیتی است که از گذر آن برانگیخته و در برابر اکثریت جامعه، احساس فرودستی و انزوا می‌کند. در نهایت، این کلیت جامعه است که به‌موجب این روند، در معرض ناامنی و ازهم‌گسستگی قرار گرفته و آسیب کلان می‌بیند. این‌چنین، ابعاد مختلف ضرر از طریق این نوع اهانت محرز و توسل به ابزار کنترل‌کننده کیفری بالا، صرف‌نظر از کاستی‌هایی که به کیفیت تنظیم آن وارد است و بدان‌ها اشاره خواهد شد، گریزناپذیر بوده است.

در توجیه چرایی تصویب این ماده، باید به اصل راهبردی دیگری به نام مصلحت از جمله خیر عمومی و سعادت همگانی در نفی تبعیض‌های قومیتی و مذهبی و به‌طور کلی، هر نوع نابردباری دینی و فرهنگی نیز اشاره کرد. بر این اساس، هیچ‌کس را نمی‌توان تنها به دلیل تعلقات عرضی‌ای چون نژاد و رنگ و مذهب و زبان از حقوق و آزادی‌های بنیادینی نظیر حق بر انتخاب و اعمال مناسک دینی و پاسداشت رسم‌های عشیره‌ای محروم و منزوی کرد.^{۳۵} قید «عمومی» برای «مصلحت»، سبب حراست از سرمایه معنوی همه جریان‌های مفید اجتماعی و وانهاده‌ن حمایت انحصاری از یک ایدئولوژی یا یک تشکل خاص توسط نهاد قدرت می‌شود. اینها همه اما به معنی نادیده انگاشتن مصلحت حقیقی فردی نیست؛ چه در پرتو این مقرره، هر کس خواهد توانست از آزادی عقیده و گردش افکار برخوردار باشد و بر اساس این کرامت، مناسبت‌های اجتماعی خویش را تنظیم کند. هرچند که این آزادی لایتناهی نیست و در کرانه ارزش‌های مورد احترام دیگر قومیت‌ها و پیروان سایر مذاهب متوقف می‌شود.^{۳۷}

۳۳. علی نجفی توانا و فهیم مصطفی‌زاده، «جرم‌انگاری در نظام کیفری جمهوری اسلامی ایران»، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۵، ۸ (۱۳۹۲)، ۱۵۳.

۳۴. محمدعلی اردبیلی، کلیات حقوق جزا (تهران: نشر میزان، ۱۴۰۱)، ۵۵.

۳۵. ابوالفضل احمدزاده، توهین به مقدسات مذهبی (تهران: انتشارات مجد، ۱۴۰۰)، ۲۴۶-۲۴۷.

۳۶. فیروز محمودی جانکی، «جرم‌انگاری حق‌مدار؛ با تأکید بر نظریه آلمانی مصالح حقوقی»، پژوهش حقوق کیفری، ۳، ۹۳ (۱۳۹۳).

۳۷. محمدقاسم ناظریان، محسن رهامی و صادق مرادی، «واکاوی جرم توهین به مقدسات در آموزه‌های قرآنی»، فصلنامه

در واقع، موقعی می‌توان از مقوله امنیت در جامعه سخن گفت که بین توده‌ها، تیره‌ها، شریعت‌ها و نحله‌های گوناگون همزیستی مسالمت‌آمیز برقرار است و هیچ توده‌ای حقوق مشروع توده دیگر را تهدید نکند.^{۳۸} علت وجودی قوانین کیفری حاوی این مضمون نیز همین است که در راستای تأمین منفعت قشرهای مختلف، از باورها و ارزش‌های اعتقادی یک جمعیت در برابر ضدیت‌های نهادها و دسته‌های دیگر از جمله توسل آنها به حربه توهین و استهزا، حفاظت کند. اینها همه اما به مفهوم نادیده انگاشتن اخلاق‌گرایی در تنظیم سیاست کیفری‌ای بدین نحو نیست. همان مجموعه قواعد متعارفی که راهنمای تنظیم مناسبات سالم افراد و گروه‌ها و ضامن یکپارچگی، آرامش و همزیستی اجتماعی آنها بوده و به شدت از بددهانی، هتاک و کردار آزاردهنده نسبت به شعائر مذهبی، آداب قومی و رسم‌های طایفه‌ای همدیگر، برحذرشان می‌دارد.

۲- اجزای سازنده و مجازات توهین موضوع ماده (۶۰۸) مکرر قانون مجازات اسلامی

از آنجا که موقعیت هر جرمی در قیاس با دیگر عنوان‌های جزایی را رکن‌های مختص به خود مشخص می‌کند، در این قسمت، نخست، رکن مادی و سپس رکن روانی جرم مورد نظر تحلیل می‌شوند. بحث نهایی نیز راجع به مجازات‌های اصلی و غیراصلی تدارک دیده‌شده برای این رویداد خواهد بود.

۲-۱- رکن مادی

رفتار فیزیکی جرم مورد بحث به‌عنوان یکی از اجزای رکن مادی آن، به شکل‌های مختلفی اعم از تکلم، نگاشتن، کنش و اشاره جلوه می‌نماید؛ بدون آنکه وسیله مورد استفاده در این خصوص، کمترین موضوعیتی داشته باشد. این ماده، اشاره به‌نوعی توهین مشدده دارد که بر خلاف توهین ساده که بزه‌دیده معین و مستقیمی دارد، فاقد بزه‌دیده بوده یا به تعبیری بهتر، بزه‌دیده آن غیرمستقیم و مشتمل بر ارزش‌های گروهی، مذهبی و دینی است که حاصل این منبع ناامنی، برهم خوردن صلح و آرامش جامعه و تجری دیگران به انجام آن است. از این رو، تعقیب مرتکب آن، مسبوق بر درخواست شکایت فرد خاصی نیست و دادستان به‌طور مستقل عهده‌دار این امر است. باری، شئون قومیت‌های ایرانی، دین‌ها و مذهب‌های مورد اهتمام قانون اساسی، می‌تواند به هر طریقی از جمله مطبوعات^{۳۹}، رادیو، تلویزیون،

مطالعات قرآنی، ۱۱، ۴۴ (۱۳۹۹)، ۱۴۷.

۳۸. عباسعلی عمید زنجانی و ابراهیم موسی‌زاده، دانش‌نامه فقه سیاسی (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۰)، ۳۳۱.
۳۹. هرچند تحقق چنین جرمی از این طریق، از جهت‌های دیگر چون لزوم وجود هیئت‌منصفه در محاکمه متهم مؤثر در مقام

فضای مجازی، ایمیل، پیامک، کاریکاتور، سینمای عمومی و خانگی، مورد هتک قرار گیرد. شاهد این گفته، سلطنت طلب و کاسه لیس خواندن نمادهای ایل بختیاری مؤثر در انقلاب مشروطه در جریان پخش سریال سرزمین کهن از شبکه سوم سیما در سال ۱۳۹۲ و ایجاد موجی از خشم و اعتراض از سوی مردم الیگودرز، دزفول و شماری دیگر از شهرها و حتی نمایندگان مجلس و پژوهندگان جامعه‌شناسی در آن مقطع است.^{۴۰} نمونه دوم، استهزای چهره یکی از مراجع تقلید به شکل تمساح در روزنامه آزاد (دهه هفتاد) و جریحه‌دار شدن احساسات مذهبی جامعه روحانیت و قشرهای متدین است.^{۴۱} پوشیده نماند که چون مقدسات محدود به قرآن کریم و چهارده معصوم و امور دارای تقدس ذاتی است، استخفاف مراجع بزرگ تقلید به‌رغم شدت نکوهیدگی، خدشه به اساس دین نبوده و مصداقی از توهین به مقدسات به شمار نمی‌رود. ضمن اینکه ماده (۲۶۲) قانون مجازات اسلامی و ماده (۵۱۳) تعزیرات نیز دلالتی بر آن ندارد. با این همه، برای رفع هرگونه شبهه در این خصوص، اداره حقوقی قوه قضائیه در نظریه شماره (۴۰۵/۱۴۰۰/۷) مورخ (۱۴۰۰/۰۵/۰۲) بیان می‌دارد: «منظور از مقدسات اسلام در ماده (۵۱۳) قانون مجازات اسلامی (تعزیرات) ۱۳۷۵، اشخاص و اموری است که جزء ارکان یا ضروریات دین اسلام باشند و انکار آنها مستلزم انکار دین و اهانت به آنها، اهانت به اساس دین اسلام باشد و تمام مذاهب اسلامی در مقدس بودن آنها اتفاق نظر داشته باشند؛ مانند ذات احدیت، قرآن مجید، پیامبر اکرم و کعبه؛ بنابراین اموری را که هرچند بر اساس موازین اسلامی قابل احترام و بارزش‌اند، اما نمی‌توان آنها را «مقدس» شمرد، در تعریف «مقدسات اسلام» جای نمی‌گیرند؛ همانند پدر و مادر، معلم، آبروی مؤمن، قبور صلحا و اولیا و... بر این اساس و با عنایت به تفسیر مضیق نصوص کیفری و لحاظ قاعده درأ، «مراجع تقلید» هرچند قابل احترام و تکریم‌اند، اما توهین به آنها به‌طور خاص جرم‌انگاری نشده است و مشمول عمومات توهین به افراد در قوانین کیفری است. بند ۸ ماده ۶ قانون مطبوعات «اهانت به دین مبین اسلام و مقدسات آن» و همچنین «اهانت به مقام معظم رهبری و مراجع مسلم تقلید» که توهین به مراجع مسلم تقلید را مستقل از مقدسات اسلام ذکر کرده است، مؤید این برداشت است». شگفت این‌که این رفتار به سبب قرار نگرفتن در شمار دیگر توهین‌های مشدده از سوی قانونگذار،

است (ماده ۳۴ قانون مطبوعات).

۴۰. سیمین کاظمی، «تحلیل جامعه‌شناختی واکنش قوم بختیاری به سریال سرزمین کهن»، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۵، ۲ (۱۳۹۵)، ۲۲۵-۲۲۹.

۴۱. حسینعلی سعدی و صادق الهام، «بررسی فقهی کاریکاتور با تکیه بر قاعده هتک حرمت مقدسات»، پژوهش‌نامه فقه اجتماعی، ۵، ۹ (۱۳۹۵)، ۲۷-۲۸.

ناگزیر توهین ساده محسوب شده و مجازاتی جز جزای نقدی درجه شش قابل اعمال بر بزه کار نیست. شکل‌گیری این نوع توهین از طریق‌های مورد اشاره قانونگذار مانند دشنام، فحاشی، استعمال لفظ‌های رکیک، نوشتار و اشاره‌ها که جملگی دلالت بر افعال دارند، برخی را بر آن داشته تا از قبول صلاحیت ترک فعل برای تحقق آن ولو به قصد تحقیر مخاطب تردید کرده و با استناد به اصل تفسیر مضیق نصوص جزایی نظر به تبرئه متهم دهند.^{۴۲} این دیدگاه پذیرفتنی نیست؛ چراکه مسبوق شدن موردهای بالا به عبارت «از قبیل» توسط قانونگذار مقید به حصر نبودن آنها را نشان می‌دهد. آنچه مهم است مفهوم عام، عرفی و نسبی این بزه است که بر ایجادش از ترک فعل صحه می‌گذارد؛ مانند آنجا که اشخاصی پس از شنیدن نام پیامبر اسلام (ص) از صدای رسای تلاوت‌کننده در محفل قرآنی به عمد از ذکر صلوات خودداری یا از هنگام ورود به صحن ائمه اطهار تعظیم نکند.^{۴۳} وانگهی، قانونگذار در ماده (۶۰۸) مکرر بر خلاف ماده (۶۰۸)، از ذکر هر واژه که مؤهّم انحصار فعل در تکوین چنین بزه‌ی باشد، خودداری کرده است. بدیهی است که اگر رویه جاری، رفتاری اعم از فعل یا ترک فعل را سخیف و وقیح نداند، مثل نقد اصولی یک دین، زیر پرسش بردن توأم با استدلال هنجارهای یک قوم و یا صرف عدم شرکت در مراسم مذهبی، متضمن مسئولیتی برای مرتکب نیست. ناگفته نماند که هر یک از این صورت‌های رفتاری، ساده‌اند و در ایجاد توهینی این چنین، محتاج به تکرار و توالی نیستند. همین گونه، نوع رفتار مورد بحث، از یک سو به دلیل محسوس و قابل رؤیت بودن، مادی و از دیگر سو به سبب صدمه بر حیثیت قربانی، غیراصابتی است. زمان و مکان تحقق رفتار و ویژگی مرتکب آن هم در رخ دادن این جرم مداخلیتی ندارند.

در ضمن، پذیرش این ایده که با توجه شرایط و اوضاع و احوال، مخاطب توهین، نه یک گروه کلی که یک شخص معین و نه یک شخص حقوقی که یک حقیقی، و نیز مرتکب این جرم، به‌طور معمول نه یک شخص حقوقی که یک شخص حقیقی است،^{۴۴} دشوار می‌نماید. چه، قومیت‌های مورد اشاره قانونگذار در ماده مورد گفتگو، مصداق گروه‌های کلی بوده و به سخره گرفته شدن هنجارها و نمادهایشان، به‌طور مستقیم افراد آنها را مورد رنجش قرار می‌دهد. همچنین، بسیاری از نیایشگاه‌های مذهبی مانند کلیساها، کنیسه‌ها، حرم‌های مطهر و مسجدها، از جمله شخصیت‌های حقوقی مورد توجه

۴۲. میرمحمد صادقی، پیشین، ۱۸-۱۹.

۴۳. سید ابراهیم قدسی، امین کوهیان و افضل دهکردی، «مقدمات و توهین به آن در حقوق کیفری ایران»، نشریه فقه و

اصول، ۸۳ (۱۳۸۸)، ۱۶۵-۲۰۶.

۴۴. همان، ۲۶-۲۳.

همین مصوبه‌اند و هتک حرمت آنها به‌یقین، نفرت قشرهای مختلف مردم و ناامنی اجتماعی را به دنبال دارد. بی‌سبب نیست که پیش‌تر، مصوبه‌هایی چون قانون مطبوعات ۱۳۶۴ اصلاحی ۱۳۷۹ (تبصره ۱ ماده ۳۰)، بر امکان بزه‌دیده واقع شدن اشخاص حقوقی در برابر توهین و افترا و حق آنها بر طرح شکایت و دفاع از حیثیت اجتماعی‌شان صحنه گذاشته‌اند. موضوعی که در دیگر نظام‌های کیفری نظیر انگلستان هم خالی از ابهام بوده و از حیث نمونه، برای اهانت به دادگاه، به‌مثابه جرمی علیه عدالت، مجازات مشخص شده است.^{۴۵} اما شرط‌های ذکرشده در ماده (۱۴۳) قانون مجازات اسلامی، دُرست به‌منظور خارج کردن مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی از حالت استثنایی پیش از سال ۱۳۹۲، به وضعیتی قاعده‌مند و فراگیر در قبال ارتکاب هر جرم، به‌تبع پذیرش اهلیت جنایی او بوده است.^{۴۶} بر این پایه، چنانچه نماینده شخص حقوقی، به نام یا در راستای منافع او، باورهای قومی یا اعتقادات اقلیت‌های مذهبی را مورد ریشخند قرار دهد، منشأ مسئولیت کیفری شخص حقوقی متبوع و نیز خودش است.

دیگر اینکه علنی بودن بی‌حرمتی به اعتقادهای قومی و مذهبی، شرط نیست و در محفل‌های خصوصی هم بروز این رفتار، جرم و مایه مجازات است. همین‌طور، ارتجالی بودن چنین اقدامی، ضرورت نیست و پاسخ توهین‌آمیز شخص متعلق به یک قوم و مذهب در برابر توهین صورت‌گرفته از جانب شخصی از یک قوم و مذهب دیگر، جز امکان تخفیف مجازات (بند پ ماده ۳۸ قانون مجازات اسلامی)، ارمغانی دیگر برای او ندارد. سرانجام، رکن مادی جرم موصوف، علاوه بر رفتار فیزیکی و شرط‌های پیش‌گفته، شامل بخش سومی به نام نتیجه، به دلالت عبارت صدر و میانه ماده (۶۰۸) مکرر نیز است و آن، تحقیر قومیت‌ها و پیروان مذهب‌ها و دین‌های مورد اشاره و ایجاد نفرت عمومی است؛ حال آنکه اغلب مصداق‌های توهین از جمله موضوع ماده‌های (۵۱۴)، (۵۱۷)، (۶۰۸) و (۶۰۹) این‌چنین نیستند.^{۴۷} این رویکرد، قابل دفاع است؛ زیرا این دست از حمایت‌شوندگان کیفری، نه فرد یا افرادی معین که بنیان‌ها، نهادها، گروه‌های شکل‌یافته و مفهوم‌های ارزشی است و اهانت بدان‌ها جز در پرتو رفتارهای برانگیزاننده احساسات پیروان و باورمندان‌شان معنی نمی‌یابد. اگرچه عدم تعریف شکل‌یافتگی گروه و اینکه با چه معیار، چه تعداد نفرت و در چه بستری هویت و تعین می‌یابد، به‌عنوان

45. Richard Card, *Card, Cross & Jones: Criminal Law* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 133.

۴۶. محسن شریفی، «تأملی بر مدل‌های مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی (مطالعه نظام‌های کیفری آمریکا، استرالیا و ایران)»، *مطالعات حقوقی*، ۱۱، ۳۱ (۱۳۹۸)، ۱۱۷-۱۱۸.

۴۷. میثم قلابی و علی‌نجات پیرمحمدی، شرح دکترین حقوق جزای عمومی و اختصاصی (تهران: انتشارات اندیشه رشد، ۱۴۰۰)، ۴۱۳-۴۱۴، ۴۸۲-۴۸۵ و ۴۶۶-۴۸۷.

ضعفی غیرقابل انکار، رویه قضایی را به تشتت خواهد کشید.

۲-۲- رکن روانی

این گونه توهین، همانند نوع‌های دیگر، از دایره جرم‌های با مسئولیت مطلق^{۴۸} خارج و هر قسم رفتار مرتبط با آن، تنها در صورتی که نمودی از رکن روانی مرتکب باشد، وی را در معرض نکوهش قرار می‌دهد. بدین ترتیب چنین جرمی، اضافه بر موجودیت مادی، نیازمند مؤلفه مذکور، آن هم از نوع بداندیشانه و نه صرف تقصیر است. چنین برداشتی، علی‌رغم عدم تصریح ماده (۶۰۸) مکرر قانون مجازات اسلامی به قصد مجرمانه و عبارت‌های شبیه آن، با رجوع به اصل عمدی بودن جرم و با ملاحظه هیئت‌های رفتاری مورد مثال ماده (۶۰۸) و قانون تفسیری مصوب ۱۳۷۹ از جمله فحاشی و کاربرد لفظ‌های رکیک که مبین خواست فاعل بر استخفاف مخاطب است، صورت می‌گیرد. سطح بالای شناخت چنین ذهنیت شرور و رفتار متعاقب آن، به‌عنوان اساس مسئولیت فاعل، چندان است که در متون دینی نیز به آن توجه شده و به سبب تبعات سویی که در کسر شأن مخاطب و تضعیف ناروای منزلت اجتماعی او دارد، از قول پیامبر اکرم (ص) به انداختن تیر زهرآگین به‌سوی دیگری تعبیر شده است.^{۴۹} به هر روی، به‌عنوان بخشی از اجزای رکن روانی این نوع توهین، می‌بایست به قوه اراده و ضرورت نشئت گرفتن رفتار مرتکب از این خصیصه توجه داشت؛ بنابراین باید توأم با اختیار مرتکب و نه یک حادثه صرف یا محصول اراده دیگری باشد. شرط مسلمی که احرازش در وقوع دیگر جرم‌ها نیز ضروری است؛ بنابراین، اگر معلوم شود که حرکت زبان، دست و دیگر عضلات شخص در استعمال واژه‌های قبیح یا بروز فعل‌هایی خوارکننده، مقهور عامل‌های درونی و بیرونی مانند خواب، بیهوشی، هیپنوتیزم و اکراه بوده است، نمی‌توان وی را محکوم به ارتکاب جرم یادشده کرد.

جزء دیگر رکن مورد نظر، آگاهی مرتکب نسبت به موضوع توهین و شرایط حاکم بر آن از جمله اهانت‌بار بودن رفتار خویش و نیز معرفت او به قرار داشتن مخاطب در ردیف قومیت‌ها، مقدسات دین‌ها و مذهب‌های معتبر است. پس نباید متهم به هر سببی مثل تفاوت زبانی، فرهنگی، نژادی و اعتقادی یا فقر دانش، نادان به این امور باشد و این، رسالت دادگاه رسیدگی‌کننده است که بر اساس درک وی از وقایع به‌عنوان انسانی متعارف، درباره‌اش به قضاوت بنشیند.^{۵۰} نظر به ضرورت ایجاد نفرت از گذر این

48. Strict Liability

۴۹. ملا احمد صیوحی، التفسیر و السرائر (بیروت: مطبعه بیروتی، ۱۴۱۴)، ۴۹۳.

۵۰. حسین میرمحمد صادقی، حقوق جزای عمومی (۱)، چاپ دوم (تهران: نشر دادگستر، ۱۴۰۰)، ۱۵۰.

توهین و با توجه به حکم کلی فراز پایانی ماده (۱۴۴) قانون مجازات اسلامی، احراز قصد چنین عاقبتی یا علم به ایجاد آن نیز الزامی است. از این رو، فاعل از روند رفتار خویش، چه به تنزیل موقعیت یکی از موضوع‌های ماده (۶۰۸) مکرر میل داشته باشد و چه بر وقوع آن احتمال قوی دهد، سزاوار سرزنش است. در نتیجه، جانشینی علم و قصد به جای همدیگر، منحصر به جنایت عمدی نبوده و در مورد عموم جرم‌های عمدی از جمله مصداق بالا پذیرفته شده است. پرواضح است که در قضیه اهانت به مقدسات و سنگینی مجازات آن، قضیه علم فاعل و احراز بی‌شبهه آن، اهمیتی مضاعف دارد؛ زیرا مقام قضایی علاوه بر لزوم احراز آگاهی او از وهن آور بودن ماهیت رفتار خویش، نظر به تنوع و گستردگی دامنه مقدسات مذهبی، دانش او از مقدس بودن موضوع توهین را نیز باید فهم کند.^{۵۱} آنچه نهاد مزبور مکلف به کنکاش در آن نیست، احراز علم متهم به جرم بودن اقدامش است. چراکه بنا به اصل، معرفت همگان پس از نشر قانون، یک فرض پذیرفته شده است. مگر اینکه معلوم شود، متهم در وضعیت عدم امکان مطلق آگاهی قرار داشته است؛ مانند تبعه خارجی که تازه پای در خاک ایران گذاشته و با توجه به فرهنگ و منش میهنی خود، گمان بر مجاز بودن اقدامش داشته باشد. این منطق، با فراز میانی ماده (۱۵۵) قانون مجازات اسلامی هماهنگ است.

آنچه در ساختمان رکن روانی توهین محل بحث سهمی ندارد، انگیزه مرتکب است که حسب مورد می‌تواند شریانه، مثل دست شستن گروهی متشکل از مرام و مذهب خود، یا شرافتمندانه، مانند تقویت شأن قومی معین در ازای فروکاست جایگاه قومی دیگر باشد. البته اگر چنین توهینی، وجهه سیاسی به خود گیرد (ماده ۲ قانون جرم سیاسی) یا از طریق نشریه رخ دهد (ماده ۲۳ قانون مطبوعات)، هیئت‌منصفه با فهم متعارف خود نسبت به این قضیه، در تشخیص گناهکار بودن یا نبودن متهم - که نیازمند ارائه هیچ استدلالی هم نیست - بیش از هر چیز، برانگیخته انگیزه او خواهد بود. تشخیصی که

۵۱. به‌عنوان نمونه می‌توان به دادنامه شماره ۱۳۷۸/۸/۱۵-۱۴۴/۷۸/۲۱۱۵ شعبه دوم دادگان انقلاب کرج اشاره نمود که اتهام مرتکب مبنی بر فحاشی به پیامبر اکرم را از طریق کنکاش در نوشتار (نامه تنظیمی)، گفتار (در اثنای صحبت در دادگاه) و اقرار وی احراز و در نهایت به استناد ماده (۵۱۳) قانون مجازات اسلامی (تعزیرات)، به مجازات اعدام محکومش می‌کند. گفتنی است در اثنای نگارش این سطور نیز دادستان تهران به دلیل انتشار تصاویر توهین‌آمیز نسبت به این شخصیت گرامی اسلام از سوی شرکت دیجی‌کالا اعلام در ۱۴۰۲/۱۱/۱۹ اعلام جرم نموده و علیه آن، تشکیل پرونده قضایی داده است. بدیهی است که باید منتظر بود و با توجه به دلیل‌های تقدیمی به دادگاه انقلاب و دفاعیه‌های نماینده حقوقی این شخصیت حقوقی، فرایند را ارزیابی و تحلیل کرد. نک: خبر آنلاین، «دادستانی تهران علیه «دیجی‌کالا» اعلام جرم کرد»، ۱۴۰۲. قابل دسترسی در:

اما قضات دادگاه کیفری یک، به پذیرش آن مکلف نیستند (ماده ۴۳ قانون مطبوعات). این واقعیت در نظام‌های حقوقی چون انگلستان و آمریکا نمود بیشتری دارد؛ زیرا نقش این نهاد در سرنوشت دعاوی کیفری چنان است که تشخیص آن در پایان دادرسی راجع به بزهکاری یا عدم بزهکاری متهم برای دادگاه فصل‌الخطاب است.^{۵۲-۵۳}

۳-۲- مجازات

پاسخ‌های کیفری پیش‌بینی‌شده در ماده (۶۰۸) مکرر قانون مجازات اسلامی شامل جزای نقدی درجه شش یا حبس درجه هفت و انتشار حکم محکومیت قطعی به همراه دو مجازات تکمیلی دیگر نظیر منع از عضویت در حزب‌ها و گروه‌های سیاسی و اجتماعی، الزام به خدمات عمومی، توقیف وسیله‌ها یا مؤسسه‌های دخیل در وقوع جرم، منع از اشتغال به شغل، حرفه یا کار معین و منع از اقامت در محل یا محل‌های معین است. نظر به غیرقابل گذشت بودن این مدل از توهین، حکم تبصره ماده (۱۱) قانون کاهش حبس تعزیری مصوب ۱۳۹۹ و در نتیجه، تصصیف مدت حبس شاملش نمی‌گردد. به این ترتیب، برای بازدهی بیشتر، ترکیبی از مجازات اصلی و تکمیلی اجباری درباره مجرم به‌موقع اجرا گذاشته می‌شود. هرچند که در مفهومی دقیق‌تر، ذکر هر مجازاتی در متن قانون ولو با ماهیتی تأمینی را باید ضمانت اجرای اصلی و نه تکمیلی هر جرم منظور نمود؛ اما مجازات تبعی به سبب درجه هفت بودن حبس مزبور، موقعیتی برای اعمال ندارد. این میزان حبس نیز در حالت فراهم بودن شرایط ماده (۶۶) قانون مورد اشاره، به یک یا دو مورد از جایگزین‌های مندرج در ماده (۶۴) تبدیل خواهد شد. در این صورت است که به تجویر ماده (۸۷)، راه برای تحمیل یک یا چند مورد از مجازات‌های تبعی بر محکوم توسط دادگاه گشوده خواهد شد.^{۵۴} چنانچه به‌واسطه در کار بودن کیفیات مخفف، یک درجه از میزان حبس کسر شود، تبدیل قهری آن به تدابیر جایگزین بدون اعتنا به شرایط ماده (۶۶) صورت خواهد گرفت (تبصره ماده ۳۷).

به هدف تقویت خصیصه بازدارندگی، مدت مجازات تکمیلی، دو برابر میزان مقرر در ماده (۲۳) همین

52. Dennis J. Devine, *Jury Decision Making: The State of the Science (Psychology and Crime, 8)* (New York: New York University Press, 2012), 129.

۵۳. محسن شریفی، «نارسای‌های تقنینی هیئت‌منصفه کارآمد در نظام حقوقی ایران»، مجلس و راهبرد، ۲۶، ۱۰۰ (۱۳۹۸)، ۱۲۹.

۵۴. اگرچه برخی (اردبیلی، پیشین، ۱۶۴) در این حالت، تعبیری جز مجازات تکمیلی از آن نکرده‌اند و این، مغایر با نص ماده یادشده است.

قانون تعیین شده است. با این همه، اشاره به جلوه‌هایی از این ضمانت اجرا - مورد‌های «الف» تا «ه» - فاقد ضرورت است؛ چراکه ضابطه‌های مذکور در ماده (۲۳)، از جمله تناسب مجازات با جرم و شخصیت مجرم، به حد کفایت مقام قضایی را در انتخاب گزینه درخور و مؤثر در مقام رهنمون ساخته است. همچنین شایسته بود که با پیش‌بینی برخی کیفیت‌های مشدده خاص مثل وضعیتی که موضوع این جرم، به شکل سازمان‌یافته یا از طریق نطق در مجمع‌ها، رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی یا سوءاستفاده کارمندان بخش دولتی و عمومی از موقعیت شغلی‌اش و یا در ایام و مکان‌های مورد احترامی همچون شب قدر، ضرایح مقدس و مراسم عشای ربانی اقلیت‌های دینی به وقوع پیوندد، به درجه مجازات اصلی، یک واحد افزوده می‌شد؛ و در آخر، شروع به این جرم به دلیل عدم مطابقت مجازات اصلی آن با مورد‌های بندهای ذیل ماده (۱۲۲)، فاقد هرگونه ضمانت اجرای کیفری است. ترمیم ماده (۱۲۲) قانون مجازات اسلامی و شمول آن نسبت به عموم جرم‌های تعزیری جز درجه هشت، موجبی برای تقویت دفاع اجتماعی در برابر اشخاص قرارگرفته در آستانه بزه‌کاری، از جمله توهین مورد بحث خواهد بود؛ زیرا در چنین وضعیتی آنها حالت خطرناک خوی ضداجتماعی خود را پدیدار ساخته و آزاد گذاشتنشان به خیر عموم نیست.

۳- تطبیق ماده (۶۰۸) مکرر قانون مجازات اسلامی با برخی ماده‌های ناظر به توهین

تحلیل ماده (۶۰۸) مکرر قانون موصوف در سنجش با مفاد دیگر ماده‌های این قانون درباره بزه مورد ذکر، صورت کامل‌تری به خود گرفته و دربردارنده نتیجه‌هایی درخور تأمل است. بدین منظور، ماده (۴۹۹) مکرر - پیرامون توهین به قومیت‌های ایرانی، دین‌های الهی و مذهب‌های اسلامی - ماده (۶۰۸) - با موضوع توهین به اشخاص - و ماده (۵۱۳) - با محوریت توهین به مقدسات - برای مقایسه، مناسب‌ترین هستند.

۳-۱- تطبیق با ماده (۴۹۹) مکرر

دقت در ماده تحلیل‌شده و این صراحت لحن از ماده (۴۹۹) که: «هر کس با قصد ایجاد خشونت یا تنش در جامعه و یا علم به وقوع آن، به قومیت‌های ایرانی یا ادیان الهی یا مذاهب اسلامی مصرح در قانون اساسی توهین نماید، چنانچه مشمول حد نباشد و منجر به خشونت یا تنش شده باشد، به حبس و جزای نقدی درجه پنج یا یکی از آن دو محکوم و در غیر این صورت، به حبس و جزای نقدی درجه شش یا یکی از آن دو محکوم می‌شود»، نشان می‌دهد که علت وجودی وضع هر دو مقرر به عنوان وجهی مثبت،

تحکیم پایه‌های انسجام ملی از طریق جرم‌انگاری رفتار تفرقه‌افکن و نفرت‌آمیزی چون توهین و تحقیر نسبت به گروه‌های مختلف قومی و مذهبی است؛ اما تفاوت میان آنها از چند سو است. نخست اینکه از حیث ارزش‌های مورد قبول جامعه، با وجود مغایرت هر دو جرم مذکور با مصالح عمومی، اما اولی که طریقی برای استخفاف مصداق‌های پیش‌گفته است، ضد آسایش عمومی و دومی که تدارکی به مقصود اغتشاش و ناآرامی در سطح اجتماع است، ضد امنیت کشور می‌باشد. در نتیجه، قانونگذار با افزودن ماده (۴۹۹) مکرر ذیل فصل نخست کتاب تعزیرات قانون مجازات اسلامی با عنوان جرایم ضد امنیت داخلی و خارجی کشور و تصریح به قیودی چون «قصد خشونت یا تنش در جامعه»، بیش از به خرج دادن دغدغه حمایت از مقدسات اقلیت‌های دینی و مذهبی، در تکاپوی تضمین امنیت و آسودگی تمامیت کشور بوده است.^{۵۵} به این ترتیب، بزه‌های موضوع این دو ماده، به ترتیب، در دادگاه کیفری دو و دادگاه انقلاب مورد رسیدگی و قضاوت قرار می‌گیرند. همچنین، تنها مورد دوم، در صورت وقوع در خارج از کشور، مشمول اصل واقعی بودن حقوق جزا و ماده (۵) قانون مجازات اسلامی می‌شود.

دوم، ماده (۴۹۹) مکرر نسبت به مقرره‌های نارسای پیشین که اشخاص حقیقی را بزه‌دیده توهین معرفی می‌کردند، با جرم‌انگاری این رفتار نسبت به قومیت‌های ایرانی و غیرقابل گذشت اعلام کردن آن، رویکرد منطقی‌تری را برگزیده است. مثل دیگر آشکال توهین، در این مورد هم به‌درستی تحقق اصل جرم متکی به وسیله خاصی نشده است.^{۵۶} با وجود این، نسبت به ادیان و مذاهب، به شکلی کلی و بدون مشخص کردن گروه‌های آماج هدف تحریک، ترغیب، خشونت و تبعیض نگریسته است.^{۵۷} افزون بر این، فرایند تقنینی در این خصوص، نسبت به ماده (۶۰۸) مکرر، به دلیل عدم حمایت از مذهب‌های غیراسلامی حتی مورد‌های قیدشده در قانون اساسی، گستره محدودتری دارد. رویکرد پُرانتقادی که خود می‌تواند زمینه‌ساز برهم خوردن امنیت کشور به واسطه سلب آرامش پیروان مذهب مورد اهانت و رخ دادن اقدام‌های خودسرانه از جانب آنها باشد. اگرچه قابل انکار نیست که خارج از ایران نیز کم نبوده‌اند نظام‌های حقوقی غیراسلامی که با اتخاذ رویکردهای به‌مراتب ناصواب‌تر، موجی از اعتراض‌ها را در مقطع‌های مختلف موجب شده‌اند. مصداق فراموش‌نشده آن، قضیه اهانت به ساحت پیامبر اکرم (ص) از سوی سلمان رشدی در کتاب آیات شیطان‌ی در سال ۱۹۸۸ و عدم واقعی نظام قضایی انگلستان نسبت شکایت حقوق‌دانان نسبت به وی و ناشر این اثر شوم در پی تحریک افکار عمومی مسلمانان

۵۵. رحیمی، شایگان‌فرد و شیخ‌الاسلامی، پیشین، ۲۳۳.

۵۶. بهداد کامفر، دوره پیشرفته حقوق جزا (تهران: مؤسسه آموزش عالی آزاد پژوهش، ۱۴۰۲)، ۲۹۴.

۵۷. رحیمی، شایگان‌فرد و شیخ‌الاسلامی، پیشین، ۲۳۳.

سراسر جهان است. فقط با این توجیه انحصارگونه که ضوابط موجود در این کشور، تنها مقدسات مذهبی مربوط به آیین مسیحیت را پشتیبانی کیفری می‌کند. در ادامه، تبلیغ کتاب مذکور در آمریکا، به بغرنج‌تر شدن وضع و شکل‌گیری اقدام‌های خودجوشی مثل به آتش کشیده شدن مرکز فرهنگی آمریکا در اسلام‌آباد پاکستان انجامید.^{۵۸}

سوم، بر خلاف ماده (۴۹۹) مکرر، در ماده (۶۰۸) مکرر، تصریحی به قصد یا علم مرتکب به عنوان سوءنیت خاص او نشده است. به‌رغم این نمی‌توان به نفی این بخش از رکن روانی در خصوص توهین موضوع ماده نظر، رأی داد. پشتوانه این برداشت، تحلیل صورت‌گرفته در بند پیش مبنی بر مقید بودن این جرم و عموماً ماده (۱۴۴) است.

چهارم، نتیجه در جرم موضوع ماده (۶۰۸) مکرر (ایجاد تنش در جامعه)، مؤثر در وقوع رکن مادی و در جرم موضوع ماده (۴۹۹) مکرر (ایجاد خشونت یا تنش)، تنها، مؤثر در تشدید مجازات به میزان یک درجه است. به یک مفهوم، جرم ماده پسین، با وجود برخورداری از سوءنیت خاص، از لحاظ بُعد مادی، مطلق است.

پنجم، اقدام در قالب گروه مجرمانه سازمان‌یافته، توسط مأموران دولتی و عمومی، در اثنای انجام وظیفه یا مرتبط با آن، نطق در مجمع‌های عمومی یا ابزارهای ارتباط جمعی در فضای واقعی یا مجازی، موجبات تشدید مجازات یک درجه‌ای توهین مورد اتمام ماده (۴۹۹) مکرر^{۵۹} و نه توهین مورد اشاره ماده (۶۰۸) مکرر را فراهم کرده است.

ششم، در حالی که شروع به توهین موضوع ماده اخیر جرم نیست، فرض‌هایی از شروع به توهین موضوع ماده (۴۹۹)، نظیر موردهای پیش‌گفته که برای صورت کامل آن حبس درجه پنج پیش‌بینی شده است، از وصف جزایی بهره‌مندند.

هفتم، جرم مورد نظر ماده (۶۰۸) مکرر، بر خلاف جرم مورد نظر ماده (۴۹۹) مکرر، فاقد مجازات تکمیلی اجباری است. همچنین، جرم ماده نخست، نابرخوردار و جرم ماده بعدی، در وضعیت دارای حبس درجه پنج، برخوردار از مجازات تبعی است.

هشتم، ماده (۶۰۸) مکرر، بر خلاف ماده (۴۹۹) مکرر با عدم اشاره به واژه «هرکس»، به تلویح، ارتکاب جرم موصوف توسط اشخاص حقوقی را ممکن دانسته است. اگرچه طریق بهتر، استفاده صریح

۵۸. احمدزاده، پیشین، ۱۶۰-۱۶۸.

۵۹. تبصره ۲

از کلمه هر «شخص» می‌بود. با این حال، حسب برهان پیشین، امکان انتساب هر نوع توهین از جمله گونه منظور ماده (۴۹۹) مکرر به این اشخاص وجود دارد.

۳-۲- تطبیق با ماده (۶۰۸) قانون مجازات اسلامی

ماده (۶۰۸) در واکنش به اهانت نسبت به افراد به هر طریق، از جمله فحاشی و استعمال الفاظ رکیک، چنانچه موجب حد کذف نباشد، جزای نقدی درجه شش تعیین کرده است. انگشت تأکید هر دو ماده بر تیره‌ای از توهین است که از حیث لزوم صریح بودن، عدم ضرورت ارتجالی بودن، عدم جرم بودن شروع به ارتکاب آنها، نداشتن مجازات تبعی و وحدت دادگاه رسیدگی کننده قدر مشترک دارند. همچنین، سنگ محک تشخیص موهن بودن محتوای رفتار هر دو ماده، عرف است که به عنوان پدیده‌ای حادث و نه ثابت، در ظرف مکان و زمان، متغیر است. چه، ممکن است رفتاری در نزد قومی پسندیده و هم‌زمان از منظر قومی دیگر خوارکننده باشد؛ و چه بسا یک قوم و گروه در زمان‌های مختلف راجع به تحقیرآمیز بودن یا نبودن یک سخن یا کردار تلقی متفاوتی داشته باشند. بر این اساس، دیوان عالی کشور^{۶۰} و نظریه مشورتی اداره حقوقی قوه قضائیه احراز فحش بودن یا نبودن یک لفظ از سوی دادگاه را تنها در پرتو مؤلف‌های ذکرشده، معقول و ممکن دانسته‌اند.

با این حال، وجه‌های متفاوت متون بالا از چند جهت نادیده‌گرفتنی نیست. نخست، موضوع توهین در ماده (۶۰۸) مکرر، ارزش‌های قومی و مذهبی و در ماده (۶۰۸)، افراد هستند. بدین اعتبار، جرم نخست، ضد مصالح عمومی و جرم دوم، ضد شخصیت معنوی اشخاص است. دوم، جرم‌های موضوع ماده‌های مزبور به ترتیب، مشدده و ساده‌اند. سوم، توهین موضوع ماده (۶۰۸) مکرر، مقید و توهین موضوع ماده (۶۰۸)، مطلق است. چهارم، جرم موضوع ماده نخست، بر پایه تحلیل پیشین، نیازمند و جرم موضوع ماده دوم، بی‌نیاز از قصد نتیجه است. پنجم، ماده‌های (۶۰۸) مکرر و (۶۰۸) به ترتیب، معرف جرم‌های غیرقابل گذشت و قابل گذشت هستند و بر این اساس، فقط جرم دوم مشمول مرور زمان شکایت (ماده ۱۰۶) می‌گردد. ششم، مجازات اصلی جرم ماده (۶۰۸) مکرر، حبس درجه هفت یا جزای

۶۰. رأی شماره ۱۵۶۵-۱۷/۵/۱۳۹۹: «فحش بودن یا نبودن یک لفظ، مفهومی است که به اعتبار زمان و مکان تغییر می‌پذیرد و تشخیص آن با در نظر گرفتن عرف و عادت و زمان و مکان و شخصیت طرفین بر عهده دادگاه است؛ و طبق نظریه مشورتی شماره ۱۹۸۸/۹۲/۷۷-۱۴/۱۰/۱۳۹۲: «... دشنام یکی از مصادیق توهین و اخص از آن است و مفهوم آن به شرح بند یک است و تشخیص آن با لحاظ عرفیات جامعه و با در نظر گرفتن شرایط زمانی و مکانی و موقعیت اشخاص به عهده قاضی رسیدگی کننده است.»

نقدی درجه شش و مجازات اصلی جرم ماده (۶۰۸)، فقط جزای نقدی است. چنین به نظر می‌رسد که مجازات مندرج در ماده اخیر، از اثربخشی‌ای که باید، نابرخوردار است و ارتکاب توهین را به کالای قابل خرید به‌خصوص از جانب قشرهای مرفه تنزیل می‌دهد. شک نیست که دلیل عدم توسل به حبس، آثار مخرب آن در زندگی زندانیان و خانواده آنها بوده است^{۶۱}، اما رفع این دغدغه، نه در طریق مزبور که در پیش‌بینی حبس درجه هفت یا هشت و هموارسازی مسیر برای اعمال سازکارهای جایگزین بود. هفتم، جرم منظور ماده (۶۰۸) مکرر، واجد و جرم منظور ماده (۶۰۸)، فاقد مجازات تکمیلی الزامی است.

۳-۳- تطبیق با ماده (۲۶۲) قانون مجازات اسلامی و ماده (۵۱۳) قانون مزبور - تعزیرات

اساس ماده‌های (۲۶۲) و (۵۱۳)، صیانت از مقدسات اسلام و تنظیم واکنش در قبال اهانت به آنهاست. ماده نخست، دشنام به پیامبر اکرم (ص) و انبیای عظام الهی را «سبّ نبی» و دشنام به هر یک از ائمه معصومین (ع) و یا حضرت فاطمه زهرا (س) را «به‌منزله سبّ نبی» توصیف و با مجازات سنگین اعدام روبه‌رو کرده است. ماده دوم نیز، مجازات اهانت به مقدسات اسلام و یا هر یک از اشخاص پاک‌سرشت مزبور را به‌شرط شمول سبّ نبی بر آن، اعدام و در غیر این حالت، حبس درجه پنج (یک تا پنج سال) تعیین کرده است. از جمع مدلول این دو حکم چنین به دست می‌آید که توهین به مقدسات اسلام، دو فرض حدی و تعزیری دارد و کیفر مرگ، نتیجه دشنام - توهین شدید - به پیامبران الهی و چهارده معصوم و کیفر زندان، تاوان ناسزاگویی به دیگر مقدسات اسلام مثل کعبه، حضرت زینب یا مریم (س) و حتی معصومین، در فرض نرسیدن به حد سبّ نبی است.^{۶۲} بدین لحاظ، هر نوع سبّ بنی، به‌یقین، توهین به مقدسات است و به‌عکس، هر نوع توهین به مقدسات، به‌ضرورت، سبّ نبی نیست.^{۶۳} نظر به این مطلب، شعبه (۱۰۳) دادگاه کیفری (۲) شهرستان جهرم^{۶۴} در بررسی اتهام آقای (ع.ر) مبنی به توهین به ائمه اطهار (علیهم‌السلام) و حضرت فاطمه (علیها‌السلام)، علی‌رغم احراز اهانت وی به مقدسات مزبور در فضای مجازی (اینستاگرام) بر پایه گزارش ضابطان خاص دادگستری (مأمورین اطلاعات بسیج) و ملاحظه تصویرهای بارگذاری شده، آن‌چنان شدید و در حد دشنام ندانسته و وی را نه بر اساس ماده

۶۱. رسول احمدزاده و مجتبی تام، ملاحظات دربارۀ قانون کاهش حبس تعزیری، چاپ چهارم (تهران: انتشارات قوه قضائیه، ۱۴۰۰)، ۱۹.

۶۲. عباس محمدخانی، جرایم علیه اشخاص؛ شخصیت معنوی، چاپ نخست (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۹)، ۳۷.

۶۳. جعفر کوشا و ابوالفضل احمدزاده، «توهین به مقدسات دینی به‌مثابه جرمی علیه امنیت ملی»، نشریه آفاق امنیت، ۸، ۲۷ (۱۳۹۴)، ۱۳۳.

۶۴. دادنامه شماره ۱۴۰۱۱۲۳۹۰۰۵۰۴۵۱۲۸ مورخ ۱۴۰۱/۰۶/۲۱.

(۲۶۲) بلکه بر مبنای ماده (۵۱۳) به چهار سال حبس تعزیری محکوم و آن را مشروط به دستور مراقبتی (فراگیری آموزه‌های مذهبی از جمله مطالعه کتاب‌های مربوط به سیر در ائمه اطهار علیهم‌السلام) به مدت یک سال معلق می‌نماید. اگرچه استناد به ماده اخیر و نه ماده نخست، منطقی و تمیزی مقرون به‌واقع بوده است؛ اما از حیث جوهر استدلال، این رأی از اتقانی که باید برخورددار نیست؛ از آن رو که در تبیین چگونگی تشخیص رکن روانی متهم، مشتمل بر دانش او بر موهن بودن رفتار و جزئیات آگاهی‌اش بر مقدس بودن مخاطب توهین، ضعیف ظاهر و به‌عوض انعکاس دقیق آن، به ذکر جمله‌های کلی بالا بسنده شده است.^{۶۵}

باری، وجه‌های مشترک جرم ماده (۶۰۸) مکرر با آنها، همان‌هایی است که پیش‌تر، در اثنای مطابقتش با دیگر مصداق‌های توهین مورد اشاره قرار گرفت. می‌ماند بُعدهای تمیزدهنده آنها که بدین شرح است: نخست، مقصد رفتار مجرمانه مورد اهتمام ماده‌های (۲۶۲) و (۵۱۳)، مقدرات اسلام و مقصد رفتار مجرمانه مورد توجه ماده (۶۰۸) مکرر، افزون بر حلقه‌های متشکلی چون قومیت‌ها، همه دین‌ها و مذهب‌های ذکرشده در قانون اساسی است. اگرچه شایسته‌تر بود، غیر از فرقه‌های ضاله که مطرودند و مضر به حال سعادت جامعه، از جریحه‌دار شدن احساسات طرفداران سایر مذهب‌های مورد اهانت نیز جلوگیری می‌شد. دوم، در حالی که ماده (۶۰۸) مکرر بر ایجاد نفرت عمومی به‌عنوان اثر رفتار مرتکب تأکید دارد، چنین قیدی در ماده‌های (۲۶۲) و (۵۱۳) مشاهده نمی‌شود. دیدگاه این دو ماده قابل انتقاد است؛ چراکه سنگ محک موهن بودن یک رفتار نسبت به پدیده‌های قومی و مذهبی، پیامدی چون خشم به‌حق و برافروخته خیل تابعان و سالکان آنهاست. رفع بهینه این مشکل، در گرو تصریح به چنین قیدی از یک طرف و اصلاح اصل (۱۶۸) قانون اساسی و توسعه صلاحیت هیئت‌منصفه به‌عنوان نماینده هریک از جریان‌های دینی و قومی در تشخیص آن، از طرف دیگر است.

سوم، تحقق توهین مربوط به ماده (۲۶۲) و (۵۱۳)، منوط به نیت خاصی در نزد مرتکب نیست؛ در

۶۵. کاستی‌های دیگری نیز در این رأی موجود است که تفصیل آن در این مجال نمی‌گنجد. از جمله اینکه رفتارهای مرتکب را تعدد جرم تلقی و با استناد به ماده (۱۳۴) برای وی تعیین کیفر کرده است، بدون آنکه معلوم نماید بر پایه شمول کدام بند از این مقرر بوده است. بخشی از فراز پایانی نیز که اشعار می‌دارد: «... چنانچه متهم در مدت تعلیق از دستورات دادگاه تبعیت ننماید و همچنین اگر تا پایان مدت تعلیق مرتکب یکی از جرایم مستوجب حد، قصاص، دیه یا تعزیر تا درجه هفت گردد، یک تا دو سال به مدت تعلیق اضافه می‌گردد و علاوه بر اعمال مجازات جرم جدید قرار تعلیق نیز لغو می‌گردد...»، ناصحیح است؛ زیرا وقوع جرم‌های مورد اشاره، نه موجب افزوده شدن بر مدت تعلیق که از همان ابتدا باعث لغو آن و اجرای مجازات جرم جدید (پس از قطعیت) می‌گردد.

حالی که مقید بودن توهین موضوع ماده (۶۰۸) مکرر، میل یا علم بزهکار بر تحقیر مخاطب را لازم دارد. اگرچه این مطلب مورد مناقشه بوده و برخی^{۶۶-۶۷} به نحوی که در قسمت دوم از بند دوم نوشتار ذکر شد، بدون هیچ تفکیکی، همه شکل‌های توهین را جرم‌های عاری از سوءنیت خاص انگاشته‌اند. چهارم، بر خلاف شروع به توهین موضوع ماده (۶۰۸) مکرر، شروع به توهین موضوع ماده‌های (۲۶۲) و (۵۱۳)، اعم از سبّ نبی و غیره، جرم و حسب مورد، برخورددار از حبس تعزیری درجه چهار و حبس تعزیری یا شلاق درجه شش است. پنجم، گذشته از تفاوت در ضمانات اجراهای اصلی، جرم مورد عنایت ماده‌های (۲۶۲) و (۵۱۳)، بر خلاف جرم مورد عنایت ماده (۶۰۸) مکرر، بنا به مورد، حائز مجازات تبعی به مدت هفت سال و دو سال هستند. ششم، به‌رغم توهین موضوع ماده (۶۰۸) مکرر، توهین موضوع ماده‌های (۲۶۲) و (۵۱۳)، در شکل سبّ نبی، شامل مرور زمان نیست. هفتم، بر خلاف توهین مدنظر ماده (۶۰۸) مکرر، امکان توسل به جایگزین‌های حبس در مورد ضمانت اجرای توهین مدنظر آن دو ماده دیگر در حالت عدم شمول سبّ نبی بر آن وجود ندارد.

هشتم، توهین مورد اعتنای ماده (۶۰۸) مکرر، زیر عنوان «هتک حرمت اشخاص» (فصل پانزدهم قانون مجازات اسلامی- تعزیرات) و توهین موضوع ماده (۵۱۳)، زیر عنوان «اهانت به مقدسات مذهبی و سوءقصد به مقامات داخلی» جای داده شده است. با وجود این، نحوه سکنی‌گزینی ماده نخست، رضایت‌بخش نیست؛ زیرا پشتیبانی ماده (۶۰۸) مکرر، ابتدا و بیش از هر چیز، متوجه کلیت‌های اجتماعی‌ای چون قومه‌ها، گروه‌های سازمان‌یافته، دین‌ها و ارزش‌های برخاسته از آنها بوده و هتک حیثیت معنوی اشخاص به صورت فردی، تبعات آن است. از آنجا که تخفیف و تحقیر پدیده‌ها و نمادهای این‌چنینی، به سبب مقبولیت همگانی یا شماری قابل اعتنا و نیز داشتن نقشی بی‌بدیل در هویت‌سازی، راهبری و ایجاد آموزه و فرهنگ، دربرگیرنده ناآرامی در سطح ملی حتی در فرض نبود قصد آشوب عمومی است، استقرار آن در دسته جرم‌های علیه آسایش عمومی ترجیح دارد. بدیهی است اگر اقدام صورت‌گرفته در این وادی، مسبوق به قصد یا علم بر شیوع بی‌مبالاتی رفتاری و گفتاری در جامعه دینی و تهی کردن حکومت از محتوای غنی و تعالی‌بخش دینی و سست کردن پایه‌های آن و یا استحاله ارزش‌های قومی باشد، بی‌گمان تهدیدی ضد امنیت ملی محسوب و مشمول ماده (۴۹۹) مکرر و رسیدگی در دادگاه انقلاب می‌شود.

۶۶. محمدخانی، پیشین، ۴۰.

۶۷. میرمحمد صادقی، جرایم علیه تمامیت معنوی اشخاص، پیشین، ۳۱ و ۵۵.

نتیجه‌گیری

حسب یافته‌های پژوهش، حرمت توهین تا آنجاست که قرآن کریم ضمن تقبیح آن، حتی اجازه نداده است نسبت به مشرکان نیز تحقق یابد،^{۶۸} چه رسد به اقلیت‌ها، ادیان و مذاهب مشروعی که جزء لاینفک هویت نظام اجتماعی و متضمن تعالی آن هستند و تعامل با آنها از سوی جناح حاکم از منظر عدالت علوی می‌بایست مصداق «أَشْعِرْ قَلْبَكَ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِيَّةِ وَالْمُحِبَّةَ لَهُمْ وَاللُّطْفَ بِهِمْ وَلَا تَكُونَنَّ عَلَيْهِمْ سَبْعًا ضَارِيًا...» باشد. ضعف به‌جای‌مانده از نظام عدالت کیفری ایران، از جمله نداشتن راهبرد کیفری بایسته در حمایت از ارزش‌های بنیادهای مذکور علی‌رغم تدوین متون قانونی متعدد در گذر زمان از جمله پس از انقلاب راجع به بزه توهین، نظیر ماده‌های (۲۶۲) و (۴۹۹) مکرر قانون مجازات اسلامی و ماده‌های (۵۱۳)، (۶۰۸) و (۶۰۹) همان قانون بخش تعزیرات و وضع مقرره‌های خاص مانند قانون مطبوعات، اهمیت طرح پیشنهادی نمایندگان مجلس تحت عنوان ماده (۶۰۸) مکرر قانون مجازات اسلامی در جرم‌انگاری رفتارهای موهن نسبت بدان‌ها را نشان می‌دهد. رویداد سترگی که حکایت از دُرست‌اندیشی و واقع‌گرایی قانونگذار نسبت به این امور دارد. ورود کنش‌های این‌چنینی از قلمرو رفتارهای مجاز به قلمرو رفتارهای ممنوع در پرتو قانون، مبتنی بر اصل علمی آسیب یا ضرررسانی به دیگران بوده است. توجیهی که نه فقط در فلسفه سیاسی و اخلاق در جامعه‌های اخلاق‌مدار و در ژرفای اندیشه‌های فیلسوف‌هایی چون جان استوار میل که در مبانی معرفتی نظام اسلامی و فقه شیعی نیز مقبولیت داشته است. مؤید این مدعا، شمار زیادی از آیه‌های قرآن کریم، حدیث‌ها، روایت‌ها و آرای اندیشمندان دینی و بنای عقلا است که جملگی بر این اصل سلبی تأکید و شهروندان را به عدم لطمه مادی و معنوی به دیگران با خویشتن‌داری در برابر اصول عقاید مورد احترام آنها رهنمون ساخته‌اند. دیگرانی که در این گفتمان، قومیت‌ها، نژادها و مقدسات مذهب‌های بزرگ جهان مصداق‌های بازارش بوده و توسل به حربه کیفر در قبال اهانت‌کنندگان بدان‌ها، ضرورت بازگشت آرامش به جامعه است.

مغایرت رفتار مورد بحث با مصلحت عمومی و خیر همگانی نیز مبنای دیگری است که قانونگذار در واکنش کیفری به آن، تردید به خود راه نداده است. چه، در غیر این صورت این بیم که آسایش عمومی و امنیت کشور در نتیجه اقدام‌های خودسرانه دل‌بستگان به ارزش‌های مذهبی و قومی مورد تهدید قرار گیرد، همیشه وجود دارد. به‌رغم سمت‌گیری اصولی مقنن بر پایه این مبناها و دریافت پاسخی درخور از

۶۸. آیه ۱۰۸ سوره انعام: «وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ كَذَلِكَ زَيْنَا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلُهُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ»

چرایی جرم‌انگاری صورت‌گرفته و فهم اقتضای باز شدن پای حاکمیت به مداخله با پدیده موصوف، اما دقت در محتوای ماده مورد نظر در وهله نخست و مقایسه آن با دیگر ماده‌های با موضوع مشابه در وهله دوم، از نقص دگردیسی صورت گرفته و از نارسایی‌های به شرح زیر حکایت دارد:

نخست، توهین مفید تحقیر نسبت به گروه‌های شکل‌یافته، دین‌ها و مذهب‌های بزرگ، با وجود برخورداری از ماهیت ضد آسایش عمومی، در عداد جرم‌های علیه اشخاص قرار گرفته است. دوم، بخش دیگری از ناکارآمدی این مقرر، ریشه در قانون اساسی و محدود نگاه داشتن صلاحیت هیئت‌منصفه در دو جرم سیاسی و مطبوعاتی دارد. بدین‌سان، تلقی توهین از رفتار اشخاص نسبت به پدیده‌های مزبور و تشخیص میزان اثرگذاری آن بر اذهان مردم که امری است عرفی، غیر از ارتکاب از این دو مجرا - که آن‌هم وجه الزام‌آور ندارد - نه توسط این نهاد به‌عنوان نماینده افکار عمومی و قومیت‌ها که توسط قاضی صورت می‌گیرد. سوم، عدم تصریح به سوءنیت خاص، منتفی بودن آن را به ذهن متبادر می‌سازد؛ حال آنکه با توجه به مقید نمودن این سنخ از توهین به «ایجاد نفرت عمومی» و نظر به ماده (۱۴۴) قانون مجازات اسلامی، اشاره به آن را ایجاب می‌کرد. چهارم، به کیفیت‌های مشدده خاص مثل ارتکاب این جرم در فضای رسانه، نطق در مجمع‌های عمومی، مکان‌ها و زمان‌های مقدس و یا با سوءاستفاده از سمت دولتی یا عمومی که موجب هتک حیثیت بیشتر قربانی می‌شود، التفاتی نشده است. پنجم، پرهیز از به کار بردن واژه «هر شخص» در صدر ماده، زمینه انکار انتساب جرم مورد صحبت به اشخاص حقوقی را از جانب برخی نویسندگان به‌رغم حکم عام ماده (۱۴۳) فراهم کرده است. ششم، تعیین جزای نقدی درجه شش یا حبس درجه هفت، موجب عدم انعکاس بایسته قبح و درجه مردود بودن این رفتار از منظر افکار عمومی و نیز خلع سلاح جامعه در تعقیب شروع‌کنندگان به هتک حرمت نمودهای ملی و مذهبی مورد احترام است. هفتم، عدم تعیین سرنوشت توهین به مذهب‌های غیراسلامی توسط ماده (۴۹۹) مکرر در فرض وجود قصد یا با علم به ایجاد آشوب در جامعه، چاره‌ای جز اعمال مجازات ماده (۶۰۸) مکرر بر مرتکب باقی نمی‌ماند که به سبب نداشتن تناسب با شدت عمل او، از بازدارندگی که باید برخوردار نیست. از این رو پیشنهاد این است که:

- مجازات جزای نقدی مندرج در ماده (۶۰۸) مکرر به سبب نابسندگی حذف و حبس درجه هفت جایگزین آن شود؛

- توهین موضوع ماده (۶۰۸) مکرر، از زمره جرم‌های علیه اشخاص خارج و در زمره جرم‌های علیه آسایش قرار گیرد؛

- صلاحیت هیئت منصفه افزایش یابد و تشخیص موهن بودن رفتارهای علیه قومیت‌ها و ارزش‌های دینی و مذهبی بر عهده آن گذاشته شود. بدیهی است، این تغییر رویکرد منوط به اصلاح اصل (۱۶۸) قانون اساسی است؛
- به ضرورت احراز قصد یا علم در تحقق جرم تحلیل شده، تصریح گردد؛
- به سبب‌های شدت بخش این جرم اشاره و در مجازات تعزیری آن تأثیر داده شود؛
- بر شایستگی اشخاص حقوقی در ارتکاب چنین جرمی، با الحاق کلمه «هر شخص» در ابتدای ماده مذکور، تصریح شود؛
- مجازات توهین‌کننده به مذاهب‌های محترم غیراسلامی، نه بر مبنای ماده (۶۰۸) مکرر که بر اساس ماده (۴۹۹) مکرر تنظیم گردد.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- ابن هشام، عبدالمک. السیره النبویه، جلد دوم. بیروت: دارالمعرفه، [بی تا].
- احمدزاده، ابوالفضل. توهین به مقدسات مذهبی. چاپ دوم. تهران: انتشارات مجد، ۱۴۰۰.
- احمدزاده، رسول و مجتبی تام. ملاحظات دربارۀ قانون کاهش حبس تعزیری. چاپ چهارم. تهران: انتشارات قوه قضائیه، ۱۴۰۰.
- اردبیلی، محمدعلی. حقوق جزای عمومی. جلد سوم. چاپ بیست و ششم. تهران: نشر میزان، ۱۴۰۱.
- اردبیلی، محمدعلی. کلیات حقوق جزا. چاپ هشتم. تهران: نشر میزان، ۱۴۰۱.
- آقای نیا، حسین. جرایم علیه شخصیت معنوی اشخاص. چاپ دوازدهم. تهران: نشر میزان، ۱۴۰۱.
- جوادی آملی، عبدالله. انتظار بشر از دین. چاپ چهارم. قم: نشر اسراء، ۱۳۸۰.
- خالقی، ابوالفتح. حقوق بین‌المللی کیفری اختصاصی. چاپ نخست. تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۴.
- خبر آنلاین. «دادستانی تهران علیه «دیجی کالا» اعلام جرم کرد». ۱۴۰۲. قابل دسترسی در: khabaronline.ir/xkV6w
- دشتی، تقی. «مفهوم‌شناسی قومیت و اقلیت قومی به‌عنوان عنصری از جامعه سیاسی (به همراه شاخص‌های علمی برای تشخیص میزان و شدت قومیت)». فصلنامه تحقیقات سیاسی و بین‌المللی، ۳، ۹ (۱۳۹۰)، ۱۴۱-۱۵۰.
- رحیمی محسن، مجید شایگان فرد و عباس شیخ‌الاسلامی. «رویکرد حقوق کیفری ایران به آزادی عقیده و مذهب». حقوقی د/گستری، ۸۷، ۱۲۳ (۱۴۰۲)، ۲۲۵-۲۴۴.
- <https://doi.org/10.22106/ijl.2023.553977.4839>
- ستایش‌پور، محمد. «تأملی حقوقی بر نظام آمریکایی حقوق بشر». تحقیقات حقوقی معاهده، ۲، ۳ (۱۳۹۷)، ۵۵-۷۳.
- سعدی، حسینعلی و صادق الهام. «بررسی فقهی کاریکاتور با تکیه بر قاعده هتک حرمت مقدسات». پژوهش‌نامه فقه اجتماعی، ۵، ۹ (۱۳۹۵)، ۵-۳۱.
- شریعتی، روح‌الله. «حقوق اقلیت‌ها در حکومت نبوی». فصلنامه علوم سیاسی، ۹، ۳۵ (۱۳۸۵)، ۱۲۳-۱۳۸.
- شریفی، محسن. «تأملی بر مدل‌های مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی (مطالعه نظام‌های کیفری آمریکا، استرالیا و ایران)». مطالعات حقوقی، ۱۱، ۳۱ (۱۳۹۸)، ۹۵-۱۲۹.
- شریفی، محسن. «نارسانی‌های تقنینی هیئت‌منصفه کارآمد در نظام حقوقی ایران». مجلس و راهبرد، ۲۶، ۱۰۰ (۱۳۹۸)، ۱۱۹-۱۴۷.
- Doi: 10.22099/jls.2019.5205
- صبحی، ملا احمد. التفسیر و السرائر. بیروت: مطبعة بیروتی، ۱۴۱۴.
- طالبی، ابوتراب و علی کریمزاده. «هویت خواهی و منازعه قومی». فصلنامه آفاق امنیت، ۱۱، ۳۹ (۱۳۹۷)، ۶۷-۱۰۲.
- طباطبایی، محمدحسین. شیعه در اسلام. چاپ پانزدهم. قم: نشر بوستان، ۱۳۹۶.
- طباطبایی، محمدحسین. المیزان، جلد چهارم. چاپ سی و نهم. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۹۶.
- طبرسی، حسن. مجمع‌البیان. جلد نهم. چاپ هشتم. تهران: انتشارات ناصرخسرو، ۱۳۸۴.
- عمید زنجانی، عباسعلی و ابراهیم موسی‌زاده. دانش‌نامه فقه سیاسی. چاپ نخست. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۰.
- قدسی، سید ابراهیم، امین کوهیان و افضل دهکردی. «مقدسات و توهین به آن در حقوق کیفری ایران».

- نشریه فقه و اصول، ۸۳ (۱۳۸۸)، ۱۶۵-۲۰۶.
- قلابی، میثم و علی نجات پیرمحمدی. شرح دکتترین حقوق جزای عمومی و اختصاصی. چاپ نخست. تهران: انتشارات اندیشه رشد، ۱۴۰۰.
- قورچی بیگی، مجید و محمد رضائیان کوچی. «تحلیلی بر بایسته‌های سیاست کیفری بزه‌دیده مدار در جرایم ناشی از نفرت». پژوهش حقوق کیفری، ۹، ۳۲ (۱۳۹۹)، ۲۱۳-۲۴۴.
- <https://doi.org/10.22054/jclr.2020.43816.1934>
- کاظمی، سیمین. «تحلیل جامعه‌شناختی واکنش قوم بختیاری به سرپال سرزمین کهن». مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۵، ۲ (۱۳۹۵)، ۲۱۳-۲۳۲.
- کامفر، بهداد. دوره پیشرفته حقوق جزا. چاپ دهم. تهران: انتشارات مؤسسه آموزش عالی پژوهش، ۱۴۰۱.
- کوثری، وحید، علی مشهدی و مهسا سلمان نوری. «نقدی بر اعلامیه ۱۹۹۰ قاهره پیرامون حقوق بشر در اسلام؛ خلأ مبانی یا سایه سنگین الگوی غربی». مطالعات حقوق بشر اسلامی، ۸، ۱۶ (۱۳۹۸)، ۵۷-۷۴.
- کوشا، جعفر و ابوالفضل احمدزاده. «توهین به مقدسات دینی به‌مثابه جرمی علیه امنیت ملی». نشریه آفاق امنیت، ۸، ۲۷ (۱۳۹۴)، ۱۲۳-۱۵۴.
- محمدخانی، عباس. جرایم علیه اشخاص؛ شخصیت معنوی. چاپ نخست. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۹.
- محمودی جانکی، فیروز. «جرم‌انگاری حق مدار؛ با تأکید بر نظریه آلمانی مصالح حقوقی». پژوهش حقوق کیفری، ۳، ۹ (۱۳۹۳)، ۸۳-۱۱۰.
- مرکز آمار ایران. سالنامه آماری کشور. ۱۳۹۷. قابل دسترسی در:
https://amar.org.ir/Portals/0/Files/fulltext/1397/N_Salnameh_97.pdf
- مکارم شیرازی، ناصر. انگیزه پیدایش مذاهب. چاپ دوم. قم: انتشارات هدف، ۱۳۸۷.
- مهرپور، حسین. حقوق بشر در اسناد بین‌المللی و موضع جمهوری اسلامی ایران. چاپ سوم. تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۹۵.
- مهرپور، حسین. نظام بین‌المللی حقوق بشر. چاپ هشتم. تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۹۷.
- میرمجیدی، سپیده، محمدجعفر حبیب‌زاده، محمد فرجیها و جلیل امیدی. «تحلیل برساخت‌گرایانه فرایند جرم‌انگاری در ایران بر اساس نظریه واقعیت اجتماعی جرم». پژوهش حقوق کیفری، ۴، ۱۴ (۱۳۹۴)، ۱۴۵-۱۷۲.
- <https://doi.org/10.22054/jclr.2016.3957>
- میرمحمد صادقی، حسین. حقوق جزای عمومی (۱). چاپ دوم. تهران: نشر دادگستر، ۱۴۰۰.
- میرمحمد صادقی، حسین. جرایم علیه شخصیت معنوی اشخاص. چاپ چهارم. تهران: نشر میزان، ۱۴۰۱.
- ناظریان، محمدقاسم، محسن رهامی و صادق مرادی. «واکاوی جرم توهین به مقدسات در آموزه‌های قرآنی». فصلنامه مطالعات قرآنی، ۱۱، ۴۴ (۱۳۹۹)، ۱۴۷-۱۶۸.
- نجفی توانا، علی و فهیم مصطفی‌زاده. «جرم‌انگاری در نظام کیفری جمهوری اسلامی ایران». مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۵، ۸ (۱۳۹۲)، ۱۴۹-۱۷۰.

Doi: 10.22075/feqh.2017.1900

(ب) منابع انگلیسی

- Card, Richard. *Card, Cross & Jones: Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Devine, Dennis J. *Jury Decision Making: The State of the Science (Psychology and Crime)*. New York: New York University Press, 2012.